

Západočeská univerzita v Plzni

FAKULTA PEDAGOGICKÁ

DIPLOMOVÁ PRÁCE

SKON V DÍLE BOŽENY NĚMCOVÉ

Bc. Lucie Bokrová

*Učitelství pro střední školy, obor Český jazyk a Německý jazyk
léta studia (2010 - 2013)*

Vedoucí práce: *Prof. PhDr. Viktor VIKTORA, CSc.*

Plzeň, 2013

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně
s použitím uvedené literatury a zdrojů informací.

V Plzni 2013

.....
vlastnoruční podpis

PODĚKOVÁNÍ

Tímto bych zde chtěla poděkovat především vedoucímu diplomové práce Prof. PhDr. Viktoru VIKTOROVI, CSc. za jeho podnětné návrhy, rady a čas, který mi věnoval. Dále bych ráda poděkovala své rodině a příteli za jejich podporu a pomoc při studiu.

OBSAH

1	ÚVOD.....	1
2	SMRT A UMÍRÁNÍ.....	3
3	POJETÍ SMRTI V DÍLE BOŽENY NĚMCOVÉ.....	9
3.1	PODOBY A OKOLNOSTI SMRTI	9
3.1.1	Smrt bezprostřední.....	9
3.1.2	Smrt, o níž je referováno.....	10
3.2	POPIS FYZICKÝCH A DUŠEVNÍCH STAVŮ PŘI UMÍRÁNÍ	16
3.3	REAKCE NA SMRT	21
3.4	MOTIVY SPOJENÉ SE SMRTÍ.....	28
3.4.1	Pohřební zvyklosti	28
3.4.2	Hřbitov	34
3.4.3	Pořekadla	37
3.4.4	Zvyky a tradice	38
3.4.5	Svátky	39
3.5	SMRT VE STYLICKÉM VYJÁDŘENÍ BOŽENY NĚMCOVÉ.....	40
3.6	BOŽENA NĚMCOVÁ A SMRT	45
4	ZÁVĚR	51
5	SEZNAM LITERATURY	53
6	RESUMÉ.....	55
7	ABSTRACT	56
8	PŘÍLOHY	I

1 ÚVOD

Božena Němcová, výjimečná žena a asi nejznámější česká spisovatelka, autorka Babičky, mnoha povídek i rozsáhlejších próz, báchorek, pověstí i pohádek pro děti. Málokoho by při vzpomínce na její díla napadlo téma skonu. Kde v těch laskavých příbězích a obrázcích z venkovského života hledat smrt?

Po přečtení její tvorby by však čtenář zjistil, že je spíše obtížné najít dílo, kde se toto téma nevyskytuje. Smrt v dílech Boženy Němcové totiž přichází tak bezprostředně a nestrojeně, že ji člověk vnímá jako běžnou součást života.

Cílem této diplomové práce je proto zjistit, jakými prostředky autorka této přirozenosti dosahuje. Jak smrt pojímá a vyjadřuje, v jakých podobách a za jakých okolností ji představuje, jakou má v jejích dílech funkci nebo s jakými motivy ji spojuje. To vše chceme odhalit z jejích děl i za pomoci odborné literatury.

Vzpomeňme si na spisovatelčinu předmluvu k nejproslulejšímu dílu Babička. Ani v tomto laskavém úvodním slovu se nebojí zmínit téma smrti naprosto realistickým způsobem, který však nenahání hrůzu: „*Není více dobré stařenky! Dávno již odpočívá v chladné zemi! Mně ale neumřela! – Obraz její odtisknut v duši mé s veškerou svojí barvitostí, a dokud zdráva zůstane, dotud bude žít v ní!*“¹ Pokládáme si tedy otázku, čím to je zapříčiněno?

Možná její pohled na smrt ovlivnil také vlastní život, ve kterém si prošla mnohým utrpením. Nejvíce ji jistě zasáhla smrt milovaného syna Hynka, po které napsala právě knihu Babička. Janu Helceletovi o tom roku 1855 v dopise napsala: „*Po Hynkově smrti, když na mne všechny těžkosti, choroba, zármutek, bída, klam v lidech, jež jsem za přítelky držela – vše to když na mne doráželo a mysl moji tížilo, našla jsem ve spisech svých lístek, na němž poznamenán byl plán k ‚Babičce‘ od tří let. Čtu s větším a větším zalíbením ...*“² Pravděpodobně ji ovlivnila i její vlastní nemoc, která ji dlouho trápila a na kterou v roce 1862 zemřela. Jako by vše špatné ve svém životě chtěla obracet v to dobré psaním idylických próz a ukázat v nich, že smrt není něco, čeho by se měl člověk obávat, protože po ní přijde něco nového, snad i lepšího.

¹ Němcová, Božena. *Babička*, str. 1.

² Němcová, Božena. *Listy II*, str. 96.

Nejprve chceme v této práci informovat o tom, jak byla smrt obecně vnímána v jednotlivých obdobích a náboženstvích pro pozdější srovnání s tvorbou Němcové. Poté už se chceme věnovat pouze tomu, jak smrt vidí spisovatelka. Uvedeme zde podoby a okolnosti smrti jednotlivých hrdinů jejích povídek V zámku a v podzámčí, Sestry, Rozárka, Pan učitel, Babička, Pohorská vesnice, Divá Bára, Obrázek vesnický, Chyže pod horami, Karla, Chudí lidé, Dobrý člověk atd. Zjistíme, jakým způsobem autorka popisuje fyzické a duševní stavy umírajících, jak zachycuje reakce pozůstalých, jaké pohřební zvyklosti zmiňuje, a kde všude se ještě téma smrti může vyskytovat. Ve všech těchto případech se pokusíme nalézt společné rysy, typické pro Němcovou. A v neposlední řadě se zaměříme na její stylistické vyjadřování.

2 SMRT A UMÍRÁNÍ

Smrt je součástí života každého člověka, je mu předurčena a nelze ji odvrátit ani nad ní zvítězit, je totiž něčím nezvratným a definitivním. Každý člověk ji prožívá specifickým způsobem, ale na utváření jeho vztahu ke smrti má také určitý podíl okolí, společnost, kultura, filozofie života, náboženství či doba, v níž žije.

Lidstvo si vždy uvědomovalo, že život není nekonečný, a proto je zřejmé, že se snažilo se smrtí určitými způsoby vyrovnat. Umírání od počátků věků znamenalo loučení, smutek, pláč či negativní okamžik v životě člověka. Na tom nezměnila nic ani útěcha v podobě víry v posmrtný život. Jelikož je však smrt něco, co nelze přesně definovat, přinášela každá doba různé pohledy jejího vnímání.

Ze starodávného Egypta jsou známy tři obrazy smrti, které se vzájemně doplňovaly: smrt jako nepřítel, smrt jako návrat do mateřského lůna a smrt jako tajemství.³ Francouzský historik Philippe Ariès zvolil pro nejstarší období trávající až do středověku název „ochočená smrt“. To znamenalo, že byla považována za běžnou záležitost, člověk se s ní běžně setkával, byl na ni připraven a uvědomoval si svou smrtelnost. Nebyla pouze osobní tragédií, ale týkala se celého společenství. Až postupem času se lidem odcizovala a dnes ji můžeme označit jako smrt zdivočelou.⁴

Antické Řecko chápalo smrt jako něco podobného spánku, představovala věčný klid a konec vášní. Také Římané se snažili děsivost smrti zjemnit. Za největší životní štěstí byla považována smrt náhlá, zcela přirozená. Dbalo se též na tradice a rituály spojené se smutečným obřadem. Poslední dech umírajícího zachytil polibkem jeden z nejbližších příbuzných. Zvykem v obou antických státech bylo dát mrtvému pod jazyk peníz, jímž měl mrtvý zaplatit Charónovi převoz. V Římě přes řeku Styx, v Řecku do Hádovy říše podsvětí.⁵

Ve středověku bylo úmrtí velmi častou záležitostí. Důvodem byly velké morové epidemie, nemoci, hlad, válečné masakry, popravy a jiné násilné smrti. Nelze opomenout vysokou úmrtnost dětí a žen, jež byly zatěžovány porody, muži zase nasazovali své životy v bojích, výjimkou nebylo ani vymírání celých dynastií. Mohlo by se zdát, že smrt byla na

³ Assmann, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*, str. 16.

⁴ Ariès, Philippe. *Dějiny smrti. Díl I*, str. 19-44.

⁵ Kisvetrová, Helena. Kutnohorská, Jana. *Umírání a smrt v historickém vývoji*, str. 214.

denním pořádku, to ovšem neznamená, že se jí lidé nebáli. Museli se s ní znovu a znovu vyrovnávat. Vnímali ji proto v té době většinou jako okamžik přechodu z dočasnosti do věčnosti.⁶

Podle Arièse dochází mezi dvanáctým a patnáctým stoletím k individualizaci smrti, kladl se důraz na každého jednotlivce – „smrt sebe sama“.⁷ Začínají se také psát závěti a literatura nazývaná *artes moriendi*, tzv. „manuály umírání“ o tom, jak šťastně zemřít.⁸

Koncem středověku se pohled na smrt mění, lidé ji začínají vnímat jako biologický konec života.⁹ „První objev člověka je smrt. Nikoli abstraktní smrt středověku, cesta na onen svět. Nýbrž smrt ztělesněná: končící středověk naráží na mrtvé tělo.“¹⁰ Tato změna souvisela s příchodem humanismu a renesance a se vznikem nových vědních oborů, díky nimž se člověk pokoušel vzepřít přírodě. Lidé upouštěli od víry v posmrtný život, vnímali více přítomnost a chtěli prožít naplněný život. Takové smysluplné bytí je zbavovalo strachu ze smrti.¹¹ Objevuje se též model takzvané šťastné smrti spravedlivého člověka, jenž na svou smrt pomýšlel celý život.¹² Do sedmnáctého století nedošlo k žádné výraznější obměně, můžeme hovořit o ústupu zájmu o smrt a umírání do pozadí.¹³

Následující století však přinesla mnoho zvrátů. „Smrt, kdysi blízká, důvěrně známá a ochočená, se nenápadně posunovala k násilnické a potměšilé divokosti, z níž jde strach.“¹⁴ Ariès první období tohoto posunu nazývá „smrt vzdálená i blízká“. Mezi lidmi se začaly objevovat pocity marnosti, později až nicoty. Doba baroka ukazovala smrt v podobě mrtvého těla, posmrtných milostných hrátek, přirozeného násilí a přitažlivosti nezřetelných věcí. Znalost anatomie nebyla vzácností, prováděly se soukromé pitvy či krádeže mrtvol. Smrt byla zaměňována s rozkoší, vzbuzovala touhu, okouzlovala a populární se stala literatura s nekrofilní tematikou.¹⁵ „V novověku se lidé začali přibližovat k té podobě smrti, která jim byla dosud vzdálená; okouzila je, probudila v nich stejně zvláštní zvědavost, stejně podivné představy, vedla je ke stejně zvrhlým úchytkám jako

⁶ Ohler, Norbert, str. 7-9.

⁷ Ariès, Philippe. *Dějiny smrti. Díl II*, str. 373-375.

⁸ Ariès, Philippe. *Dějiny smrti. Díl I*, str. 140.

⁹ Viz pozn. 8, str. 163.

¹⁰ Le Goff, Jacques. *Kultura středověké Evropy*, str. 482.

¹¹ Viz pozn. 8, str. 164-165.

¹² Viz pozn. 7, str. 27.

¹³ Viz pozn. 7, str. 13.

¹⁴ Viz pozn. 7, str. 376.

¹⁵ Viz pozn. 7, str. 40-105.

*pohlavní život a erotika.*¹⁶ Osmnácté století s sebou také přináší strach. Nejprve strach ze zdánlivé smrti a z pohřbívání zaživa, poté ale obrovský strach ze smrti samé.¹⁷

Tento strach z vlastního skonu nahrazuje v období romantismu a realismu obava ze smrti milovaných blízkých. Člověk už se tolik neobával vlastního konce života, ale odloučení od milující a milované bytosti. Ukončení vztahů znamenalo tu největší bolest a ztrátu. Tak ukázala smrt nejvíce svou propastnost. Ariès ji pojmenovává „smrt blízkého“.¹⁸

Romantismus smrt proměňuje v „krásu“. *„Byla dojemná a krásná, krásná jako příroda, jako nekonečné obzory přírody, jako moře nebo vřesoviště.“*¹⁹ Mezi lidmi panovala obava z osamělé smrti, uspokojení jim přinášelo umírání v kruhu svých nejbližších. Docházelo tak k tomu, že se z umírání stávala společenská událost, představení, které režíroval sám umírající. Hovoří se o „romantické dramatizaci“ či „triumfální smrti“.²⁰

Fyzické odloučení pozůstalé trápilo mnohem více než sama smrt. Po té naopak toužili, přáli si znovu se shledat se svými blízkými na onom světě.²¹ *„V nebi člověk najde vše, co jej činilo šťastným na zemi, lásku, přátelství i rodinu, aniž mu hrozí smutek odloučení.“*²² V této době se rozvíjí také spiritismus a představa oddělení duše od těla. Duše však získá jakousi novou tělesnou schránku, a tak dojde k opětovnému setkání lidí v záhrobí.²³ Též hroby, hřbitovy a způsob pohřbívání dostávají novou podobu. Zemřelým se do rakve přináší dary, jejich hroby jsou zdobeny, pozůstalí nechávají zesnulé navždy zpodobňovat.²⁴

Vše bylo krásné, smrt se ale za tuto krásu začala skrývat, stávala se iluzí vytvořenou uměním, téměř nikdo už nevěřil v existenci pekla, tedy ve zlo.²⁵ To vedlo v pozdějším období k dalším lžím, a tak se na počátku realismu setkáváme s tím, že se lidé snaží umírajícího uchránit před krutou pravdou. Byl udržován ve lži a nevědomosti, často

¹⁶ Ariès, Philippe. *Dějiny smrti. Díl II*, str. 376.

¹⁷ Viz pozn. 16, str. 126-137.

¹⁸ Viz pozn. 16, str. 377.

¹⁹ Viz pozn. 16, str. 378.

²⁰ Viz pozn. 16, str. 185.

²¹ Viz pozn. 16, str. 378.

²² Viz pozn. 16, str. 190.

²³ Viz pozn. 16, str. 192-197.

²⁴ Viz pozn. 16, str. 219-309.

²⁵ Viz pozn. 16, str. 213-215.

se tedy nemohl ani rozloučit.²⁶ „*Poslední pomazání už nebylo svátostí umírajících, ale mrtvých!*“²⁷

Koncem devatenáctého století je úmrtí ritualizováno a hovoří se také o komercializaci smrti. Začalo se s ní obchodovat, hřbitovy se staly předmětem soukromého podnikání, hrobníci či výrobci rakví podnikateli a pohřby byly nabízeny v reklamách mezi ostatním zbožím.²⁸

Dvacáté století charakterizuje Ariès pojmy „převrácená smrt“, jinak také smrt zakázaná nebo vytěsněná. Můžeme říci, že toto označení platí až do současnosti. Postupné skrývání smrti za krásu a další lži z předchozích období, vedlo až k tomu, že „*společnost vyhnala smrt*“²⁹. Stává se něčím nevykoupitelným, něčím děsivým, něčím nebezpečným. Je odmítána a obklopena společenským tabu, nepatří mezi vyhledávaná témata. Lidé se o smrti bojí otevřeně mluvit a raději na ni ani nemyslí.³⁰ „*Pohřeb už společnost nezastaví: smrt jednotlivce nenaruší její běh. Život ve městě plyne tak, jako by nikdo neumíral.*“³¹ To vše však způsobuje, že se s ní lidé nemohou ani vyrovnat. Jen smíření s naší smrtelností dává našemu životu smysl. Důležitou roli má dnes také medicína, která chápe smrt jako selhání. Odstranit ji ale nemůže, dokáže pouze prodloužit dobu umírání.³²

Stejně jako jednotlivé etapy v lidských dějinách mají i jednotlivá náboženství na smrt a umírání rozdílné pohledy. Hinduismus rozlišoval „dobrou smrt“ a „špatnou smrt“. „Dobrou smrtí“ je přirozený a vědomý, téměř dobrovolný odchod, na který se člověk připraví, nebo též skon bojovníka na válečném poli. Velmi důležitý je obsah myslí a poslední vyřčené slovo: „*Ideálem je pochopitelně vyrovnaná mysl medituující o bohu a vyslovení božího jména spolu s posledním vydechnutím,*“³³ to ovlivňuje formu převtělení. Každému člověku byla při narození vyměřena určitá délka života či určitý počet dechů, se kterými lze individuálně hospodařit. Pokud se člověk vyměřené délky života dožije, jedná se o „dobrou smrt“. Ta má však i další podmínky – jde o určité časové okamžiky a vhodná místa skonu.³⁴

²⁶ Ariès, Philippe. *Dějiny smrti. Díl II*, str. 318-321, 380.

²⁷ Viz pozn. 26, str. 320.

²⁸ Kísvetrová, Helena. Kutnohorská, Jana. *Umírání a smrt v historickém vývoji*, str. 217-218.

²⁹ Viz pozn. 26, str. 318.

³⁰ Viz pozn. 28, str. 218-219.

³¹ Viz pozn. 26, str. 318.

³² Viz pozn. 26, str. 346-347.

³³ Ondračka, Lubomír. *Dobrá smrt vysokokastovního hinduisty*, str. 25.

³⁴ Viz pozn. 33, str. 17-45.

„Špatnou smrtí“ se rozumí úmrtí na nemoc, násilná smrt či smrt vdovy. Žena by totiž nikdy neměla zemřít dříve než její muž. Hinduismus považuje za naprosté vysvobození vícekrát se nezrodit.³⁵

Pro buddhismus podobně jako pro hinduismus je život nekonečné znovuzrovnání, smrt je pouze jedním okamžikem v tomto procesu. Fáze mezi smrtí a vznikem dalšího života se nazývá mezistav. Cílem buddhistů je však tento koloběh prolomit a splynout s nirvánou, jelikož život je pro ně utrpením kvůli neustálým potřebám, vášním a touhám. To ovšem dokáže málokdo, a proto se většina snaží alespoň vylepšit svou karmu. K tomu je důležitý i stav mysli v době umírání nejen umírajícího, ale také jeho bližní by měli zachovat klidnou a pozitivní mysl a zdržet se hlasitých projevů smutku. Konec života má být co nejpříjemnější. Buddhisté preferují kremaci nebo pohřbívání do země. Poté probíhají posmrtné rituály, při nichž mnich provází po čtyřicet devět dní zpěvem sůter ducha zemřelého mezistavem k dalšímu a v dobrém případě lepšímu znovuzrození.³⁶

„*Není boha kromě Boha*,“ tak zní poslední slova umírajícího, jenž vyznává islámskou víru. Pohřební průvod tvoří muži a ženy se za zesnulého modlí doma. Tělo se pochovává do země pouze v rubáši, na pravý bok tváří k Mekce. Konec života určuje Alláh a anděl Ázra'il odděluje duši od těla, kterou poté odnese do nebe, kde proběhne mezisoud. Ten rozhodne, zda zemřelý patří do ráje či do pekla. Zádušní vzpomínka trvá čtyřicet dní po smrti.³⁷

Judaismus chápe smrt jako něco negativního, kritický moment života, jenž zbavuje člověka povinnosti sloužit Bohu. Neznamena ale absolutní konec, jen přechod v jinou formu. „*Smrt je noc mezi dvěma dny – dnem života na zemi a dnem věčného života v budoucím světě*.“³⁸ Svět živých a mrtvých je ovšem striktně oddělen, zesnulému je třeba vzdát pouze poslední hold a náležitě ho pohřbít, uctívání totiž náleží pouze Bohu. Když nastane skon, umírajícímu je zakryt obličej. Jeho nohy musí směřovat ke dveřím, u hlavy se zapálí svíce a všechna zrcadla jsou zakryta. Povolán je lékař, rabín a organizátor pohřbu. Tělo je poté ukládáno úplně do hrobu na židovském hřbitově, kremace je zakázána. Truchlení má čtyři fáze, které trvají několik měsíců.³⁹

³⁵ Ondračka, Lubomír. *Dobrá smrt vysokokastovního hinduisty*, str. 46-48.

³⁶ Zemánek, Marek. *Smrt a umírání z pohledu buddhismu*, str. 98-111.

³⁷ Kropáček, Luboš. *Umírání, smrt a eschatologické představy v Islámu*, str. 58-66.

³⁸ Lyčka, Milan. *Smrt a umírání v judaismu*, str. 83.

³⁹ Viz pozn. 38, str. 81-93.

Křesťané vidí úmrtí jako přechod do jiného života, věří, že život je věčný. „*Ježíš zaslíbuj* tomu, kdo v něj věří, že i kdyby zemřel, nezemře na věky.“⁴⁰ Smrt je vnímána i jako zisk, naděje na záchranu. Kněz uděluje nemocným a umírajícím „svátost pomazání nemocných“, kterou je možné opakovat, slouží u lůžka mši nebo alespoň podá svaté přijímání. Umírající požádá o „svátost smíření“, může být také pokřtěn či biřmován. Pohřební obřad je složen z mnoha modliteb, žehnání a biblických čtení. Křesťanství dovoluje pohřbívání do země nebo žehem. Pro křesťany jsou umírání a smrt vyvrcholením jejich života a očekávaným spojením s Kristem. Strach nahání pouze tomu, kdo není smířen s Bohem.⁴¹

Smrt tedy může být vykoupením, trestem nebo přechodem do jiného světa. To, jak ji vnímá určitá víra, kultura, společnost či doba, se vždy odráželo i v literatuře. Božena Němcová, v jejíž tvorbě se střetávají prvky doznívajícího romantismu a počínajícího realismu, žila v době, kdy lidé podobu smrti znali již od dětství. Umírali doma, a tak pro ně byla přirozenou součástí života mnohem více než v dnešní době, kdy jsou umírající odsunuti do nemocnic. Z toho plyne i náš větší strach ze smrti, jelikož je nám neznámá. Jistota života a nejistota smrti v současnosti nahradila nejistotu života a jistotu smrti z dob minulých.

Skon provázal celý život Boženy Němcové, setkávala se s ním zprostředkovaně při svém cestování a sbírání lidové slovesnosti, v lidských příbězích, jež se pak snažila zachytit ve svých literárních počinech zaměřených na vesnickou, sociální či ženskou tematiku. Setkala se s ním ale také ve své vlastní zkušenosti, která pro ni byla jistě velmi bolestivá. Je tedy zřejmé, že stejně jako byla smrt součástí jejího života, je i přirozenou součástí její tvorby.

Co tedy ovlivnilo autorčin pohled na smrt a umírání a jak ho vyjadřuje ve svých dílech?

⁴⁰ Halík, Tomáš. „*Poslední věci*“ v *křesťanské tradici*, str. 72.

⁴¹ Viz pozn. 40, str. 72-78.

3 POJETÍ SMRTI V DÍLE BOŽENY NĚMCOVÉ

3.1 PODOBY A OKOLNOSTI SMRTI

Můžeme říci, že v každém díle Boženy Němcové je přítomna smrt. Neodmyslitelně do nich patří stejně jako do každého lidského života. A stejně jako v životě ji i zde najdeme v mnoha různých podobách.

Se smrtí a úmrtím se setkáváme bezprostředně, z vyprávění nebo pouhou zmínkou. Hrdinové často umírají na nemoc, hlad či bídu. Jejich život ukončuje žal nad ztrátou milované osoby či nad ztrátou jmění. Velice časté je také zabití, které je záměrné nebo způsobené nehodou. Někteří páchají sebevraždu z nešťastné lásky. Najdeme tragickou smrt dítěte, živitelky či smrt starých lidí, kteří skonávají, když dokonají svůj životní úkol.

Pro přehlednost si v následujících dvou podkapitolách jednotlivé podoby smrti kategorizujeme. Smrtí epizodní se zabývat nebudeme.

3.1.1 SMRT BEZPROSTŘEDNÍ

Nemoc – S bezprostřední smrtí po nemoci se setkáme ve dvou případech. V krátké próze Pomněnka šlechtné duše – Rozárka - umírá mladá hlavní hrdinka, jež trpěla chorobou již od dětství. „*Já a sestra moje byly jsme nezdravy hned od maličkosti.*“⁴² svěřuje se Rozárka. Z celého díla však není patrné, o jakou nemoc se jedná. Druhým případem je smrt paní Karáskové v díle V zámku a v podzámčí. Chudá vdova, která přišla o jednoho ze svých synů, skonala na cholera. Od lékaře se prostřednictvím pana Sýkory dozvídáme: „*Že jí není pomoci, že má tu zlou nemoc, co teď panuje.*“⁴³ A později: „*Už je v Pánu ubohá!*“⁴⁴ „*Karásková měla cholera ...*“⁴⁵ Nemoc v té době byla velice častá, z díla je však zřejmé, že paní Karásková byla v okolí její první obětí.

Hlad a bída – V bídě umírá malý syn Jozífek již zmíněné paní Karáskové. Pro vdovu se dvěma syny bylo velice obtížné zaopatřit potravu. Jednoho dne se jejímu staršímu synovi Vojtíškovi podaří získat jídlo ze zámku, bohužel ho už ale nepřinese včas, jeho malý bratr mezitím umírá. Není zde přímo jasné, zda skonala opravdu z hladu, Vojtíšek ale

⁴² Němcová, Božena. *Rozárka*, str. 13.

⁴³ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 404.

⁴⁴ Viz pozn. 43.

⁴⁵ Viz pozn. 43.

říká své mamince: „*Mně je nejvíc líto, maminko... že Jozífek už nic z toho dobrého jídla nezakusil a snad chudáček hlady umřel.*“⁴⁶

Zabití – Za zabití můžeme považovat smrt Jana z díla Pohorská vesnice, jenž byl omylem zastřelen zlodějem: „... *pistole zablýskla se v jeho ruce – padla rána – a Jano vrávoral do náruči hraběte.*“⁴⁷ Od zloděje se poté dovídáme, že Jana zasáhla rána, která měla patřit hraběti: „... *a kulka moje neměla trefit jiného, ale tebe hrabě!*“⁴⁸ Janovi už bohužel není pomoci, rána byla smrtelná.

Smrt jako vysvobození z utrpení – Vysvobozením byla smrt pro Hedviku, jednu ze sester z povídky Sestry. Vyčerpaná umírá ve vězení, kam se dostala se svou sestrou Johanou poté, co tajně pohřbily Hedvičino mrtvé dítě. Také Johanin manžel Burkhard chápe skon Hedviky jako vysvobození: „*Ano; ale Hedviku smrt osvobodí.*“⁴⁹ A vzápětí dodává: „*Ubohá je, dokud žije. Pro ni nemá svět jen trní; už přejme, ať se Bůh nad ní smiluje.*“⁵⁰

Stáří – Nejpřirozenější zakončení života potkalo hlavní hrdiny z děl Pan učitel a Babička. Po naplněném životě umírá pan učitel smířen se smrtí a odchází za svou milovanou ženou Verunkou, po níž se mu velmi stýskalo: „*Co mu milá jeho žena umřela, od té doby nebylo v něm života, jako by mu žily podřal. Chřadl, až předevcírem tiše, jako by svíci zhasil, skonol – v Pánu zesnu.*“⁵¹ Podobně také babička, jež skonala v kruhu své rodiny a blízkých.

3.1.2 SMRT, O NÍŽ JE REFEROVÁNO

Smrt se neobjevuje v dílech Boženy Němcové pouze bezprostředně, ale ještě častěji je o ní referováno nebo je přítomna použitím určitých výrazů, které jsou se smrtí spjaty. Jsou to substantiva nebožtík, nebožka (nářečně: něbohá), sirotek, vdova, vdovec. V povídce Pan učitel hrával rád hlavní hrdina vnoučatům na klavír píseň „Osiřelo dítě“. Děti s ním zpívaly a oči se jim zalívaly slzami.

⁴⁶ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 402.

⁴⁷ Viz pozn. 46, str. 329.

⁴⁸ Viz pozn. 46, str. 330.

⁴⁹ Viz pozn. 46, str. 364.

⁵⁰ Viz pozn. 49.

⁵¹ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 246.

Nemoc – Nejčtenější jsou zmínky o choleře. V zámku a v podzámčí se roznášejí zprávy: „... že prý zase v Praze lidé mřou na cholera ...“⁵² Po smrti paní Karáskové a jejího syna Jozífka už však obyvatelé městečka vědí, že se nemoc rozšířila i do jejich blízkého okolí: „Cholera je tu!“ - „Kdo umřel? - Kdo umřel? - Kolik jich umřelo?“ - ptal se jeden druhého. „Karáskova a její dítě včera měly pohřeb, Šafránková stará byla na pohřbu, už je dnes na prkně - a stará Dorota se rozstonala. V Zavrtalovém dvorci lehly dnes dvě podruhyň.“⁵³ Za nějaký čas se ovšem situace uklidní: „... ale chudí již přestávali mřít na cholera.“⁵⁴ Ve třídě pana učitele objevíme dva sirotky, jejichž rodiče skonali na cholera ve stejný den i hodinu. Taktéž rodiče Dorly z Pohorské vesnice zemřeli na tuto zlou nemoc: „Matka i otec humřili jí v několika dnech, tenkrát, když ta zlá nemoc panovala.“⁵⁵ Jano v témž díle vypráví o smrti své matky: „Ochorela; ludia vraveli, že je to horúca choroba; neznám, bola či nebola.“⁵⁶ V zámku a v podzámčí se setkáme ještě s další nemocí, v závěrečném rozhovoru mezi čtenářem a spisovatelem se dozvídáme, že vypočítavá služebná Sára „... dostala černou žloutenku, a od té prý není žádná pomoc, jak jí to jeden doktor tvrdil.“⁵⁷ Božena Němcová ve své tvorbě zmiňuje také domácí nemoc, která často potkala muže, již byli na vojně odloučeni od blízkých a rodiny. Tato nemoc se stala osudnou Drahoňovi v povídce Karla. Jeho žena Markytka seznamuje rodinu Milotovu se svým životním příběhem. Nejprve jí onemocnělo dítě, když poté zemřelo, mohla se vydat za Drahoňem na vojnu. Ten se ani netrápil tím, že přišli o syna, protože by ho stejně v budoucnu čekala vojna. Když se jim narodilo další dítě, zdálo se, že se Drahoňův stav zlepšil. „Náhle ale padl do souchoty, chřadl a chřadl, nemohl službu zastávat a netrvalo to dlouho, vynesli ho.“⁵⁸

Jsou však i hrdinové, u nichž není zřejmé, na jakou chorobu skonali. Například o mladé komtese Hortensii v díle Babička se dočteme, že se těžce roznemohla a později na následky nemoci zemřela. V povídce Chudí lidé je Jakub doveden k hrobu své dávné lásky Marietty: „Umřela po krátké nemoci.“⁵⁹ Přišel i o matku, která se roznemohla, a o dva bratry: „Oba se zkazili na těle i na duši, oba záhy zemřeli na ošklivé nemoce.“⁶⁰ Také

⁵² Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 382.

⁵³ Viz pozn. 52, str. 405.

⁵⁴ Viz pozn. 52, str. 428.

⁵⁵ Viz pozn. 52, str. 125.

⁵⁶ Viz pozn. 52, str. 120.

⁵⁷ Viz pozn. 52, str. 461.

⁵⁸ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 16.

⁵⁹ Viz pozn. 52, str. 525.

⁶⁰ Viz pozn. 52, str. 501.

Rozárčin dědeček přišel o své rodiče kvůli nemoci: „*Rodiče dlouho nestonali. V krátkém čase po sobě zemřeli ...*“⁶¹ I on sám poté nemocný skončil po problémech s majetkem. Zanedlouho zemřela též jeho žena: „*Asi rok babička víc ležela, než chodila. Ale posléze nepomohly léky ani lékař - Pánbůh si ji vzal.*“⁶² Smrt může zasáhnout i do iracionální podoby. Závažné okamžiky života a nesmyslnost jejich pokřiveného zrcadlení se tak ocitají vedle sebe. Jako příklad můžeme uvést povídku Divá Bára. V úvodu matka hlavní hrdinky z neznámých důvodů omdlí při vaření. Venkovské „drbny/klepny“ si však tuto událost vysvětlí jako následek setkání s polednicí:⁶³ „... *vařila mužovi oběd, a zapomenouc, že šestinedělka nemá v pravé poledne ani po klekání ze sednice vykročit, zůstala stát v kuchyni pod komínem a vařila. Tu prý to okolo uší jí zašumělo jako zlý vítr, před očima dělaly se jí mžitky. Něco jí začalo krákat za vlasy a na zem porazilo.*“⁶⁴ Od té doby se Bářina maminka nemohla uzdravit, jelikož se nedokázala z tohoto šoku vzpamatovat. Následně zemřela.

Nehoda – Nešťastná náhoda zavinila smrt Jury z povídky Chyže pod horami. Byl zastřelen při lovu ranou, jež měla patřit medvědovi. „*Jura vystřelil a medvěd smrtelně raněn bolestně zařval a vrhl se v bok, kde zeman stál. – V tu chvíli ale trefila ho rána druhá z Jurovy dvojky, klesl na kolena a tu padla třetí rána a Jura trefen kulí zemanovou, určenou medvědu, klesl mrtev vedle něho.*“⁶⁵ V díle V zámku a v podzámčí si sousedky povídají o nehodě, kvůli které přišel o život pan Karásek. Při práci s ním spadlo lešení a byl zraněn. Jeho žena by pro něj udělala vše: „*Vždy říkala, i třeba mrzák byl, že by si nežalovala, jen kdyby jí ho Pánbůh nechal.*“⁶⁶ Ale bylo to marné, po několika týdnech pan Karásek na následky poranění umírá.

Zabití, poprava – O smrti otce své lásky Marietty vypráví Jakub v povídce Chudí lidé. Hádka se sousedem vyústila až v bitku a otec Marietty byl zabit: „*Otec Marietty umřel. Zarmoucená vdova zůstala.*“⁶⁷ V knihách Boženy Němcové se také dočteme o mužích, již zahynuli v boji či ve válce. V díle Chyže pod horami se z rodokmene rodiny Žatných dozvíme o Martinovi, který: „*Bojoval proti Turku pohanu a padl pod*

⁶¹ Němcová, Božena. *Rozárka*, str. 12.

⁶² Viz pozn. 61, str. 13.

⁶³ Viktora, Viktor. *Neplačme, přejme ji nebe - Skon v díle Boženy Němcové*, str. 245.

⁶⁴ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 55.

⁶⁵ Viz pozn. 64, str. 196.

⁶⁶ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 386.

⁶⁷ Viz pozn. 66, str. 523.

*Bělohradem!*⁶⁸ O své syny přišel také Jiří Pavel v povídce Dobrý člověk. Bratr mu v dopise oznamuje, že padli v bitvě u Paříže. Otec komtesy Hortensie v knize Babička umírá na následky střelné rány v bitvě u Lipska: „... *můj otec v bitvě u Lipska těžce poraněn ... za několik let umřel, následkem té rány ...*“⁶⁹ Podobně babiččin muž Jiří ve francouzské vojně: „*Kulka dělová utrhla mu nohu. – Uřízli mu ji. ... Začal najednou chřádnout a nebylo rady ani pomoci, musel umřít.*“⁷⁰ Pan Bayer zde také vypráví dětem o popravě zločinců v Hradci. Jeden z nich byl prý souzen za zabití kamaráda, který mu svedl milou. Druhý prý zabíjel lidi a zastřelil nevinnou dívku. Hlavní hrdinka povídky Pomněnka šlechtné duše - Rozárka čte v knize historii o karbaníkovi, jenž se stal loupežníkem a skončil na šibenici.

Nešťastná láska – Pro lásku ukončuje svůj život Tomš, hrdina z povídky Obrázek vesnický. Jeho milá Hana si musí vzít jiného, a proto se Tomš raději připraví o život. Toto neštěstí se odehrálo u muziky, jeho přítel poté Haně vypráví: „... *jako by se v divném víru točil a na každý tanec vlil do sebe ledové pivo a lehl na sníh. ... já ho nechal být, ač jsem viděl, že ho to zabije. Já věděl, že je pln zoufalosti, a že jestli neumře, špatným člověkem se stane ... Nato šel do sednice a za chvíli byl mrtev.*“⁷¹ Po půl roce umírá i Hana, vypravěčka na závěr čtenáři sděluje: „*Ležela již u kostelíčka vedle Tomše. Hrob spojil milence ...*“⁷² Klasický příběh tragické lásky Romea a Julie je vložen do povídky Chudí lidé. Rodiče ze dvou zneprátelených rodů nechtějí povolit lásku svých dětí. Romeo nejprve zabije jednoho ze zneprátelené rodiny, poté se oba milenci otráví, aby mohli být spolu. Svým vnoučatům vypráví babička pověst o devíti křížích. Heřman byl při cestě za nevěstou zabit v bitce svým sokem. „*Nevěsta, když to viděla, probodla si srdce.*“⁷³ Svatebčané poté chtěli skoncovat s vrahovým životem, a tak zde skonalo devět lidí.

Žal, stesk – Steskem po milované osobě umírá žena Jury, jenž nešťastně skončil při lovu medvěda: „*Ach ta ubohá naše Maruša, div jí žalem srdce nepuklo; od té doby hynula, vadla jako ta jabloň, když jí kořen podtne, a za rok jsme odnesli i ji za Jurou.*“⁷⁴

Zásah přírody – Skon Viktorky v díle Babička je předčasný a je s ním taktéž spojen tragický osud lásky. Je však způsoben zásahem vyšší moci. Viktorka se nebála

⁶⁸ Viz pozn. 64, str. 194.

⁶⁹ Němcová, Božena. *Babička*, str. 105.

⁷⁰ Viz pozn. 69, str. 88.

⁷¹ Němcová, Božena. *Povídky I*, str. 92.

⁷² Viz pozn. 71.

⁷³ Viz pozn. 69, str. 136.

⁷⁴ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 197.

smrti stejně jako kruté bouře. Ta se jí stala osudnou, když strom, pod kterým stála, zasáhl blesk. Její smrt čtenář neprožívá přímo, ale je mu zprostředkována panem myslivcem, jenž najde mrtvou Viktorku pod větvemi stromu: „*Odhrnu rychle chvoj, pod ním leží Viktorka, zabita. Hýbám s ní, byla už studená. Od ramena až k noze na levé straně šaty spáleny. Nejspíš že měla z bouře radost – ona vždy se smála, když blýskalo - , že vyběhla na vrch, od jedlí je pěkný rozhled, pod ně sedla a tam ji smrt zasáhla.*“⁷⁵ Příroda sehraje svou roli i v úmrtí podivného houslisty Salve Regina, kterému před svatbou náhle zemřela dívka a o němž vypráví Jakub v próze Chudí lidé: „*Zjara, když roztál sníh, tuhle v blízkém lese ho našli mrtvého. Nejspíše že přišel někde v zimě do závěje a zmrzl.*“⁷⁶

Ztráta jmění – V povídce Pan učitel se ze smuteční řeči při pohřbu pana učitele dozvíme o skonu jeho rodičů, kteří přišli o veškerý majetek „*a oba z toho měli smrt*“.⁷⁷

Leknutí, náhlá smrt – Tragický osud potkal rodinu Martoňovu v díle Chudí lidé. Zjišťujeme, že jim náhle zemřela jejich krásná dcera Hedvika: „*Měla si vzít bohatého kupce. Ovšem bylo nářku až hrůza; to byla první rána.*“⁷⁸ Jejich neštěstí je však ještě stupňováno, Martoň zbankrotuje a shoří jim dům, který nešťastnou náhodou způsobil svou střelou myslivec. Přišli tak téměř o vše. „*Bylo brzy potom slyšet, že se paní z toho leknutí roznemohla a umřela.*“⁷⁹

Otrava, utonutí – Brzy na to ukončuje svůj život také pan Martoň, mezi lidmi se povídá, že se otrávil: „*Povídalo se zde najisto, že prý se on otrávil schválně; ale zaručit to nechci.*“⁸⁰ V již zmíněném rodokmenu rodiny Žatných v díle Chyže pod horami nalezneme informaci o Ondříkovi Žatném. Píše se zde: „*Odpusť mu Pánbůh; byl planý chlap! Utopil se v sladké vodě!*“⁸¹ Sebevražda je však v tvorbě Boženy Němcové ojedinelá.

Smrt dítěte – Skon dítěte je naopak velmi častý. Některé případy byly již zmíněny výše, najdeme jich ovšem mnohem více. V povídce Sestry se Hedvice narodí již mrtvé dítě. O jeho smrti se dozvíme až z přiznání Hedvičiny sestry Johany svému manželovi. Právě ona našla svou sestru už s mrtvým dítětem v náručí. Hedviku přivedla k životu, ale děťátko už se jí nepodařilo zachránit: „*Tu jsem vzala dítě, zavážu, a chci i to přivést*

⁷⁵ Němcová, Božena. *Babička*, str. 221.

⁷⁶ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 510.

⁷⁷ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 248.

⁷⁸ Viz pozn. 76, str. 503.

⁷⁹ Viz pozn. 76, str. 505.

⁸⁰ Viz pozn. 79.

⁸¹ Viz pozn. 77, str. 194.

*k životu; ale bylo už darmo, krev mu uběhla.*⁸² Dílo *Babička* nám ukazuje smrt dítěte ve třech podobách. Viktorka hodila své dítě do vody a každý večer mu poté zpívala u splavu ukolébavku. Také babička přišla o dítě. Zjistíme to z jejího vyprávění, když děti přinesou paní kněžně košíček s jahodami: „... *také jsem to ovoce ráda jídala, ale co mi děcko umřelo, nevzala jsem žádnou do úst.*“⁸³ Pan Bayer se pak svěřuje se svou bolestí, když přišel o nejstaršího syna. Pomáhala mu příroda, která rozuměla jeho smutku a v níž mohl dát vždy průchod svým emocím. O syna přišel taktéž hlavní hrdina povídky *Pan učitel*. Na jeho pohřbu ve smuteční řeči pronáší pan farář: „*V čase tom potkala ho bolestná rána úmrtím hodného syna ...*“⁸⁴ Dceru ztratila rychtářka v povídce *Karla, Markytce* povídá: „*Měla jsem jedno dívčí, pánbůh mi ji vzil ha druhé mi zase nadělil.*“⁸⁵ Paní Sýkorová z prózy *V zámku* a v podzámčí přišla o pět dětí. „*Vidíte tamto v koutku tu zahrádku – to je pět mých hrobečků – já vím také, co to je – ale jak Pánbůh chce,*“⁸⁶ těmito slovy utěšuje paní Karáskovou, jež přišla o malého Jozífka. V díle *Dobry člověk* se jedna z houfku děvčat svěřuje ostatním: „... *a to se nám zrovna dítě rozstonalo, nemohla jsem jít, mrzelo mne to dost, ale když umřelo dítě druhý den, nebylo mi toho líto, že jsem doma zůstala. Bylo chudinka tak hezké!*“⁸⁷ Zde se dozvíme také o smrti Jiříkova mladšího bratra. O nejmladší sestru přišla Rozárka a o mladší sestru Jano z Pohorské vesnice.

⁸² Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 363.

⁸³ Němcová, Božena. *Babička*, str. 50.

⁸⁴ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 248.

⁸⁵ Viz pozn. 84, str. 17.

⁸⁶ Viz pozn. 82, str. 401.

⁸⁷ Viz pozn. 84, str. 145.

3.2 POPIS FYZICKÝCH A DUŠEVNÍCH STAVŮ PŘI UMÍRÁNÍ

V první polovině devatenáctého století byl rozšířen model domácího umírání v kruhu rodiny a blízkých. Generace si předávaly zkušenosti, jak o umírajícího pečovat, jak mu poskytnou potřebnou oporu, útěchu a klid v posledních chvílích jeho života. Když nadešla chvíle skonu, umírající k sobě většinou nechal přivolat své milované, aby se s nimi naposledy rozloučil, a často také kněze, aby přijal svátost nemocných. Tak v pokoji a „šťastně“ opustil tento svět.⁸⁸

Tento model umírání často nalezneme i v díle Boženy Němcové. Umírající tuší, že přichází jeho poslední chvíle, a tak se u něj shromáždí jeho blízcí, aby si s ním vyměnili poslední slova. Několikrát se opakuje stejná situace: umírá člověk věřící, smířen s lidmi a Bohem. Autorka se v tento moment zaměřuje na jeho fyzické i duševní stavy, které jsou často doprovázeny zrakovými či sluchovými vjemy. Všimneme si zde několika opakujících se motivů.

„*Myšlenka, že umru, není mi bolestná ...*“⁸⁹ říká hodná Rozárka v povídce Pomněnka šlechetné duše. Když onemocněla, všichni tušili, že je to s ní špatné: „*Zhasíná!*“⁹⁰ Pro popis smrti používá Božena Němcová velmi často zástupné motivy, nejvíce je to právě motiv hasnoucího světla, který se bude několikrát opakovat i v dalších dílech. Také Rozárka ví, že se její život schyluje ke konci. Lékař už jí nemůže pomoci. Autorka vše shrnuje do jedné věty, jíž dává najevo svůj respekt k existenci Krista: „*Duše její byla již nahoře u Spasitele.*“⁹¹ U Rozárčina lože se shromáždili její slepý bratr, matka a Kačenka. Věřící Rozárka, jež byla se smrtí smířena, je utěšuje a doufá, že se zase shledají: „*Neplačte,“ pravila tiše Rozárka; „modlete se a přejte mi nebe - já už po něm toužím dávno. Pánbůh jest milostiv! On bude s vámi. Však to nebude dlouho a uvidíme se zase všickni!*“⁹² Nechybí zde již zmíněné zrakové a sluchové vjemy. Rozárka hledí s láskou na své blízké. A když přichází Antonín, kterého měla velmi ráda, chce mu ještě něco říci a věnovat mu úsměv. Ale už to nelze. Němcová líčí pohled na umírající: „*Oči jen patřily na něho dlouhou chvíli a přes líce přeletěl ještě červánek. Ale hned se zase ztrácel, ztrácel se i lesk oka, které se nechtělo odvrátit od tváře milného přítele, ztrácel se i*

⁸⁸ Kisvetrová, Helena. Kutnohorská, Jana. *Umírání a smrt v historickém vývoji*, str. 217.

⁸⁹ Němcová, Božena. *Rozárka*, str. 26.

⁹⁰ Viz pozn. 89, str. 28.

⁹¹ Viz pozn. 89, str. 31.

⁹² Viz pozn. 89, str. 31.

*chraptivý dech – až všechno umlklo.*⁹³ A opět použije zástupný motiv hasnoucího světla: „*Tiše shasl život šlechtné panny, jako když svíce shasne.*“⁹⁴

Podobně líčí Božena Němcová umírání Hedviky v povídce *Sestry*. Její smrt je taktéž očekávána a Hedvika je s ní smířena. „... *přej mi pokoj!*“⁹⁵ říká své sestře Johaně, jež ji provází svým pohledem: „*Oko Johany patřilo světu; v otevřeném krásném oku Hedviky jevila se duše očištěna všeho kalu, prosta žalosti i radosti světa, to patřilo nebi. Okolo úst rozpoložen byl mír.*“⁹⁶ Vidíme Hedvičinu tvář, z níž je patrné smíření a klid, její duše je očištěna. Autorka pokračuje líčením, ve kterém opět používá motivu světla a zdůrazňuje zrakové vjemy. Smrt zbavuje hrůzy, když se na tváři umírající objeví úsměv. Lesknoucím okem se podívá do slunce, které prosvítí věžeňskou celou, a poté umírá: „*Úsměv uspokojující přelítne tvář Hedviky, oko její více ještě zaleskne se. Pak se obrátí po slunci, které skrze mříže otevřeného okna zasvítá, a lehounkým vzdechem – opouští svět ...*“⁹⁷ Zakončení: „*Hedvika je v Pánu ...*“⁹⁸

Stejně tak Jano v Pohorské vesnici. Když umírá, shromáždí se kolem něj blízcí. Jano naposledy otevírá oči, na tváři je úsměv, znovu je použit motiv světla: „*V tom Jano otevřel oči, a vida Jelenku nad sebou nahnutou, usmál se; svit blažené radosti rozložil se mu po tváři.*“⁹⁹ Vypráví o snu, v němž se mu zjevila Panna Marie, která se na něj usmívala. „*Ej sa mi krásně snílo -*“, šeptal si, „*bou som v něbi - viděu som svatú Pannu Máriu - ej sa na mňa pekne smiala - povedala - Jano, syn muoj - buděš tu u mňa.*“¹⁰⁰ Loučí se se svými přáteli, každému chce něco sdělit, ale již mu docházejí síly. „*Ilena! sestra moja - za dúho(!) nepřiděm! - Pánbuoh je dobrý - svet je zlý - ouce pásať - Bello - Honzík, něchojže tam - kdě je moja fujara - zbojník - semže, chlapci - chyťte ho!*“ mluvil přetřhovanou řečí, *chtěl vstát, ale krev mu ubíhala - život prechal, hlava mu klesla zpátky - tvář zsinavěla.* „*Jano!*“ *zaplakala Jelenka, nahnouc se k němu.* „*Kiša - sonka - moja - sladká - Panna - Mária - ťa - ľú - bim!*“ šeptal ubohý *usmívaje se.*“¹⁰¹ Usmívá se, poté nastane ticho a tma: „*Umlkl - oči se mu zavřely.*“¹⁰² Lékař uzavírá slovy: „*Mrtev je!*“¹⁰³

⁹³ Němcová, Božena. *Rozárka*, str. 31.

⁹⁴ Viz pozn. 93.

⁹⁵ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 367.

⁹⁶ Viz pozn. 95, str. 366.

⁹⁷ Viz pozn. 95.

⁹⁸ Viz pozn. 95.

⁹⁹ Viz pozn. 95, str. 331.

¹⁰⁰ Viz pozn. 99.

¹⁰¹ Viz pozn. 99.

¹⁰² Viz pozn. 99.

Zrakové vjemy nechybí ani při umírání malého Jozífka, matka se k němu sklání, aby jí viděl do tváře: „*Nahnula se nad jeho obličej, aby mu byla v zraku, - dítěti se ale oko obracelo pomalu v sloup – kalilo se.*“¹⁰⁴ Jeho smrt je doprovázena též vjemy sluchovými. Matka a její druhý syn Vojtěch volají Jozífkovo jméno, jeho srdce ještě zlehka bije. Opakované zvolání jména umírajícího dítěte smrt drammatizuje a dynamizuje: „*Matka třesoucí rukou sáhla po srděčku, - zdálo se jí, že bije. – „Josífku!“ zalkala. – „Josífku!“ volal plačícím hlasem Vojtěch.*“¹⁰⁵ Dítě umírá, jeho skon autorka zjemňuje tím, že smrt připodobňuje ke spánku. Na Jozífkově tváři se rýsuje úsměv: „*Dítě pootevřelo ústa jako k úsměchu (!) - a oddechlo si zlehka jako ptáče ve spánku. - Byl to poslední vzdech.*“¹⁰⁶

Chlad a ticho. Tak je vyobrazena smrt Jozífkovy matky, paní Karáskové: „*... že ji našla všecku studenou a bez mluvu(!) ...*“¹⁰⁷

Při popisu smrti Viktorčina otce se autorka opět zaměřuje na výraz očí: „*... starý měl ruce složené přes prsa, oči byly obrácené již do nebe, zápasil se smrtí.*“¹⁰⁸ Otec čekal, zda k jeho loži přijde i dcera Viktorka. Ta se dostaví, a v té chvíli může její otec v klidu opustit tento svět. Podívá se na Viktorku a jeho úsměv na tváři značí smíření: „*Mařenka přivedla Viktorku až k samému loži; umírající obrátil oči po nich a blahé usmání přelítlo mu tvář. Chtěl ruku zdvihnout, ale nemohl. Viktorka snad myslila, že něčeho chce, položila mu do ruky petrklíč.*“¹⁰⁹ Petrklíč zde představuje motiv přírody, který Němcová často využívá právě ve spojitosti se smrtí. Následuje opakovaný pohled a poslední vzdech: „*Ještě jednou na ni nemocný se podíval, vzdechl – a byl mrtev.*“¹¹⁰

Motiv světla - záblesku figuruje i u skonu Viktorky, tu totiž zasáhne blesk. Taktéž je zde motiv přírody, který dodává smrti prvky romantismu. Myslivec najde Viktorčino tělo pod větvemi jedlí. „*Odhrnu rychle chvoj, pod ním leží Viktorka, zabita. Hýbám s ní, byla už studená. Od ramena až k noze na levé straně šaty spáleny. Nejspíš že měla z bouře radost – ona vždy se smála, když blýskalo - , že vyběhla na vrch, od jedlí je pěkný rozhled,*

¹⁰³Viz pozn. 99.

¹⁰⁴Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 397.

¹⁰⁵Viz pozn. 104.

¹⁰⁶Viz pozn. 104.

¹⁰⁷Viz pozn. 104, str. 404.

¹⁰⁸Němcová, Božena. *Babička*, str. 77.

¹⁰⁹Viz pozn. 108.

¹¹⁰Viz pozn. 108.

*pod ně sedla a tam ji smrt zasáhla.*¹¹¹ Babička svými slovy ještě připomíná přítomnost přírody. Připodobňuje zásah Viktorky bleskem k zásahu hrušky na jejich zahradě.

Podobnost najdeme také při umírání pana učitele a babičky. Oba umírají, když dokonali svůj životní úkol. Jejich smrt můžeme považovat za „šťastnou“. Pan učitel byl smířen s Bohem, jeho poslední věta zněla: „*Zde jest úkol můj dokonán; umru pokojně a děkuji bohu, že požehnal práci mojí!*“¹¹² Když poté leží v rakvi, přirovnává Němcová smrt opět ke spánku, na tváři pana učitele je rozprostřen mír: „*Ležel v rakvi stařeček ten milý, jako by spal, blažený mír rozpoložen byl po pěkné jeho tváři ...*“¹¹³

Nejrozsáhlejší popis umírání nalezneme v knize Babička, když umírá hlavní hrdinka. Babička toho v životě mnoho prožila a ví, že se její život pomalu chýlí ke konci. V díle o tom najdeme několik zmínek: „*Však to bude dříve než déle, že bude slunce nad mojí hlavou vycházet a zacházet a já budu bezstarostně spát.*“¹¹⁴ Smrt je zde opět připodobněna ke spánku. Také v rozhovoru babičky s dětmi, když jim sděluje, že už se nedožije jejich dospělosti, a doufá, že si navždy budou pamatovat její moudrá slova. Adélka si nechce připustit, že by její milovaná babička měla zemřít: „*Ale babičko, vy neumřete, vid'te, že ne?*“¹¹⁵ Babička však odpovídá: „*Všecko je na světě do času, milá děvečko, i na mne Pánbůh zavolá ...*“¹¹⁶

Svou smrt sama babička srovnávala s přírodou, se starou jabloní: „*My jsme si rovny, půjdeme asi zároveň také spat.*“¹¹⁷ Obě byly jistotou pro všechny. Lidé ve vesnici si proto neuvědomovali, že by o babičku mohli přijít, do vesnice patřila stejně jako jabloň. Obě zde měly kořeny hluboko v zemi. Zde společně kvetly, tak i společně usychaly a ztrácely sílu pro život. A právě to, jak autorka přirovnává smrt babičky k přírodě, budí ve čtenáři pocit, že smrt je naprosto přirozená součást života.

Když jednoho jara jabloň už nevykvetla, také babička se rozstonala. Němcová charakterizuje její postupné stárnutí: „*Ruce víc a víc schly, hlava byla jako sníh, hlas slabší a slabší.*“¹¹⁸ Terezka proto rozeslala všem blízkým dopisy, aby za babičkou přijeli. Lidé z vesnice se chodili několikrát za den ptát, zda je babičce již lépe. Adélka trávila u

¹¹¹ Němcová, Božena. *Babička*, str. 221.

¹¹² Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 247.

¹¹³ Viz pozn. 112.

¹¹⁴ Viz pozn. 111, str. 85.

¹¹⁵ Viz pozn. 111, str. 114.

¹¹⁶ Viz pozn. 115.

¹¹⁷ Viz pozn. 111, str. 240.

¹¹⁸ Viz pozn. 117.

babiččina lože mnoho času, modlila se s ní a povídala jí, jak se daří rostlinám a zvířatům. Babičce už však selhávala paměť a často zaměňovala Adélku s Barunkou. Všichni babičku milovali a nenašel se nikdo, kdo by se s ní zapomněl rozloučit. Všichni za ní přijeli a nechyběla ani její milá Barunka, jež byla doprovázena slavíkem. Babička tak získávala pocit, že není na této poslední cestě sama, s každým vlídně promluvila a poté ho vyprovázela svým zrakem: „*Babička cítila dobře, že života jejího na mále, protože jako dobrá, moudrá hospodyně všechno v pořádek uvedla. Nejdříve smířila se s Pánembohem a s lidmi, pak rozdělila svůj malý stateček. Každý dostal památku. Pro každého, kdo k ní přišel, měla milé slovo, každého, kdo ji opouštěl, provázela její zrak, a když i paní kněžna s Hortensiiným synem navštívivše ji odcházeli, dlouho se za nimi dívala; ona věděla, že se s nimi na světě více neseťká ...*“¹¹⁹ Babička měla také starost o své včeličky, a tak pověřila Voršu, aby je informovala o její smrti a postarala se o ně.

Když další den babička umírala, modlila se společně s Barunkou, „*až najednou ústa se nehýbala, oko upřené zůstalo na křivici nad ložem visící, dech se zatajil. - Plamínek života jejího zhasl, jako zhasíná pomalu dohořívající kahánek, v němž palivo vše stráveno.*“¹²⁰ Němcová se opět zaměřuje na pohled umírajícího, který tentokrát zůstal upřen na křivici. Ukončený život je přirovnán k zhasnutému plameni. Vorša splnila babiččino přání a ihned běžela smutnou zprávu oznámit včelám: „*Včeličky, včeličky, babička nám umřela!*“¹²¹

Babiččinu duši jako by odnášel vítr s lehkostí a noblesou. Vítr směřující za jejím mužem. Její život nebyl žit nazmar, mnoha lidem pomohla, těšila své blízké třeba jen svou přítomností, a proto jako by stále zůstávala mezi nimi. Zůstalo tu totiž její kouzlo a pocit bezpečí a domova, který utvářela pro své okolí.

¹¹⁹ Němcová, Božena. *Babička*, str. 241.

¹²⁰ Viz pozn. 119.

¹²¹ Viz pozn. 119, str. 242.

3.3 REAKCE NA SMRT

Jak se zmiňujeme v první kapitole této práce, byla smrt v období romantismu a realismu vnímána jinak než v předchozích obdobích. Nešlo již tolik o strach ze smrti samotného umírajícího, ale největší bolest způsobovala smrt druhého. Tato kapitola už se tedy nebude týkat pocitů umírajícího, ale pocitů, které cítí pozůstalý, když ztratí milovanou osobu.

Podíváme se proto nyní, jak reagovali na smrt svých blízkých hrdinové knih Boženy Němcové. Jelikož v jejích dílech najdeme mnoho podob smrti a její rozmanité okolnosti, je pravděpodobné, že i reakce na smrt budou různorodé.

Nejčastější jsou projevy smutku. Velmi barvitě jsou popsány v díle Pohorská vesnice, když zemřel Jano. Z líčení Němcové je zřejmé, jak velkou bolest cítili Janovi přátelé, někteří nemohli ani plakat, jiní své slzy nezadrželi: „*Žalostný pláč rozlehl se po síni, Miča vrhl se k němu a nařikal jako nad vlastním dítětem; Józa nemoha plakat, stenal hrozně a bezvýrazné mrtvé jeho oči krví se zalévaly.*“¹²² Přijdou za nimi ještě Manka, Petr, Pavel a bába, která se snaží Józu utěšit slovy: „*Ticho, chlapče, ticho - povol bolesti. - Pánbůh ví, co dělá. Je mu tam líp, tomu chlapci, nežli zde.*“¹²³ Přítomnost Pavla zase pomůže ulevit od bolesti Dorle, která zůstala jen v němé bolesti, „*když ale Pavel vešel, tu mu běžela vstříc, uchopila ho za obě ruce, a pohlédnouc naň s výrazem nejvroucnější lásky, dala se do pláče. Pavel ovinul okolo ní mocné svoje rámě a k srdci si ji přitiskl.*“¹²⁴ Obraz truchlení nad Janovou mrtvolou jemně zakončuje Jelenka, jež se smutným úsměvem chytne hraběte za ruku a Janovi věnuje poslední políbení. Hrabě pak projevuje své city k zemřelému hrdinovi vyrytým nápisem na jeho hrobě. Jsou to dvě slova: „*Bratr bratru.*“¹²⁵

Smutek přemůže i odvážnou a nebojácnou Báru. V márnici, kde tráví za trest jednu noc, na ni dolehne úzkost a vloudí se myšlenka, že by raději ležela v hrobě se svou maminkou. Také Viktorka, která žije v ústraní, se vydává do vesnice, když se dozví, že její otec umírá. Všichni si mysleli, že nemůže zemřít, dokud se nerozloučí i s Viktorkou. Ta se nakonec k loži umírajícího dostaví, a i když zde nejsou její city popsány a její chování

¹²² Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 331.

¹²³ Viz pozn. 122.

¹²⁴ Viz pozn. 122, str. 331-332.

¹²⁵ Viz pozn. 122, str. 335.

vyznívá na první pohled spíše lhostejně, je zřejmá její láska k otci a bolest, kterou cítí. Po posledním shledání s otcem opět utíká do lesů. „*Matka se pustila do nářku; a jak Viktorka slyšela tolik hlasů, divě se kolem sebe ohlídla a ze dveří tatam.*“¹²⁶

Pro hodného pana učitele teskní žáci a celá vesnice. Autorka také zmiňuje jeho dva syny, které velmi mrzelo, že otce nezastihli ještě živého a nemohli se s ním rozloučit: „*Oba vrhají se na rakev a plačícce líbají čelo a ruce svého dobrodince. Nemohli se od rakve ani odtrhnout a jen želeli, že otce svého živého již nezastihli.*“¹²⁷ Smutek zahalil celou vesnici také poté, co zemřela babička. I přes to, že na její odchod byli všichni připraveni a byli s ním smířeni, celé údolí plakalo, když zazněl umíráček. Všichni se s ní bolestivě ale zároveň radostně loučili. Babička sice svět opustila, ale ve vzpomínkách a ve vyprávěních zůstala stále živá: „*Když zazněl umíráček, hlásající všemu lidu, že „není více babičky“, zaplakalo celé údolíčko.*“¹²⁸

Babičku neustále provázely životem vzpomínky na svého milovaného muže Jiřího. Svěřuje se s velmi bolestivými emocemi, které cítila, když o něj přišla: „*Myslila jsem tenkrát, že o rozum přijdu, že mi srdce žalostí se rozpukne.*“¹²⁹ To, jakou lásku k němu pocítovala, si čtenář dokáže představit i z dalšího líčení Němcové, kdy se babička dívá na hvězdné nebe a pokládá si otázku, za jak dlouho se asi se svým mužem setká. „*Tu převěje větrík lehounce bledou tvář stařenky, jako by ji líbal duch zvěčnělého. Stařenka se zachvěje, udělá kříž a dvě slze padnou na sepjaté ruce.*“¹³⁰ Je to velice silný moment a je zřejmé, že pro babičku její muž nikdy nezemřel, po celý zbytek života ho měla ve svém srdci a ráda na něj vzpomínala. Při četbě knihy si můžeme povšimnout, že svým blízkým o Jiřím vypráví, zmiňuje, co říkal a jak by se v některých situacích zachoval. Při zmínce jeho jména nezapomíná dodat: „*... dej mu Pánbůh nebe ...*“¹³¹ Takové fráze používá Božena Němcová často, když hrdinové mluví o zemřelých, a najdeme je i v jiných dílech. Když je například zmíněn nebožtík císař Josef, v díle *Babička* vždy dodají: „*Pánbůh mu dej věčnou slávu ...*“¹³² v Pohorské vesnici pak: „*... dej mu Bůh věčnou radost ...*“¹³³

¹²⁶ Němcová, Božena. *Babička*, str. 77.

¹²⁷ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 247.

¹²⁸ Viz pozn. 126, str. 242.

¹²⁹ Viz pozn. 126, str. 88.

¹³⁰ Viz pozn. 126, str. 119.

¹³¹ Viz pozn. 126, str. 173.

¹³² Viz pozn. 126, str. 87.

¹³³ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 177.

O svého muže přišla též paní Karásková v díle V zámku a v podzámčí. Němcová zde nerozvádí reakci ženy, která přišla o svého muže. Krátkou větou, že paní Karáskové bylo „*jako by jí žily podřal*“¹³⁴, dává však najevo vše.

Víra pomohla překonat smutek Jakobovi z povídky Chudí lidé, když přišel o svou lásku Mariettu a myslel si, že takovou bolest nezvládne: „*Oh, jak mi tenkrát bylo! Myslí jsem, že už toho ani neunesu. S boží pomocí – snesl jsem to!*“¹³⁵

Markyta z povídky Karla, žena Drahoně, cítí po smrti svého muže nejen smutek, ale také ji trápí špatné svědomí. Myslí si totiž, že Drahoň nemá po smrti klid kvůli lžím a vydávání syna Karla za dceru, aby se vyhnul vojně: „*On nemá v hrobě pokoje, prohřešili jsme se proti pánu bohu ...*“¹³⁶ Od jisté doby se jí muž zjevuje každou noc, a tak raději všem řekne pravdu o jejich synovi: „*Budu mít pokoj a duše nebožtíka taky.*“¹³⁷

V několika dílech Boženy Němcové najdeme i příklady reakcí, kdy ženy ze ztráty svých mužů cítily takovou bolest, že žalem zemřely nebo se svým životem skoncovaly dobrovolně. V povídce Chyže pod horami umírá Maruša steskem po svém muži Jurovi. Také Hana v Obrázku vesnickém po smrti svého milého Tomše chřadla, denně se za něj modlila a denně se jí ve snech zjevoval a volal ji za sebou. Zanedlouho po jeho skonu zemřela. V pověstech Devět křížů a Romeo a Julie, které jsou do povídek Boženy Němcové zasazeny, se hlavní hrdinky pro svou lásku zabijí. Nevěsta Heřmana se probodne, Romeo a Julie se otráví, aby mohli být navždy spolu. Často se také stávalo, že se dívky musely vdávat nedobrovolně, jelikož rodiče jim nápadníky vybrali sami. V takových situacích chtěly dívky raději ukončit svůj život, nežli si vzít jim určeného ženicha.

Velmi často se v dílech Boženy Němcové objevuje pocit rozporu u pozůstalých, kteří sice cítí velký žal ze ztráty milované osoby, ale zároveň smrt umírajícímu přejí, jelikož ví, že na světě již není šťastný. Takovým případem je smrt Hedviky z povídky Sestry. Skon je pro ni vysvobozením z utrpení a bolesti. Ani tento fakt však nezastavil slzy její sestry Johany a příliš nezmírnil smutek, který cítila. Ten dolehne i na ostatní známé, když jim Johana spolu se svým mužem tuto skutečnost oznámí: „*Najednou zmizela všechna radost s tváří, oči zalily se slzami a usedavý pláč rozlehl se v tiché sedničce.*“¹³⁸ Radost

¹³⁴ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 386.

¹³⁵ Viz pozn. 134, str. 525.

¹³⁶ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 47.

¹³⁷ Viz pozn. 136, str. 48.

¹³⁸ Viz pozn. 134, str. 367.

střídá smutek a v tichu slyšíme pouze pláč. Podobně je tomu v Rozárce. Když skonala, „*po světlici ozývala se tichá modlitba, přetřhovaná pronikavým štkáním.*“¹³⁹ Autorka zde opět používá kontrast mezi tichým modlením a hlasitým nářkem. Smrt mladé a šikovné dívky s dobrým srdcem nenechala nikoho chladným.

Stejně tak i skon Viktorky můžeme označit téměř za vítaný. Již před touto smutnou událostí je tento fakt zřejmý z rozhovoru pana Bayera a babičky. Ta mu říká: „*Ba ubohá, lépe by jí bylo v zemi, nežli jí na zemi je ...*“¹⁴⁰ A pan Bayer odpovídá: „*... přál bych jí ukončení toho bídného živobytí ...*“¹⁴¹ Nezapomíná však dodat, že i přesto by se mu po Viktorce velmi stýskalo. Když Viktorka opravdu zemřela a tato zpráva se dostala mezi lidi, ve vesnici se nenašel nikdo, koho by se nedotkla, zůstali jako omráčení. Němcová zde přímo uvádí, že jí každý smrt přál, není to však myšleno ve zlém. Každý jí smrt přál, jelikož věděl, jak se v životě trápila. Všichni proto věřili, že v nebi jí bude lépe: „*Zpráva o Viktorčině smrti roznesla se rychle jako po troubách v celém údolíčku; každý ji znal, každý ji litoval, a proto smrt přál. Zvláště smrt takovou, kteréž prý Bůh jen málo lidem dopřává. Mluvívá-li se o ní dříve s útrpností, mluvilo se pak s úctou.*“¹⁴² Lidé Viktorce i přes její podivnost projevíli úctu a ve chvíli, kdy za ni zněl vesnicí umíráček, věnovali jí modlitbu. Babička také věděla, že v nebi najde Viktorka potřebný klid. I v její reakci je však vidět rozpor, přestože cítila velký žal nad ztrátou Viktorky, snažila se sebe i ostatní utišit tím, že pánbůh rozhodl spravedlivě. Když se o její smrti dozvěděla, „*spráskla ruce, nemohla chvíli ani promluvit, až se jí pak dvě slze jako bohaté hráchy z oka vyhrnuly. „Pánbůh ji měl rád, přejme jí věčný pokoj,“ pravila tiše.*“¹⁴³ Můžeme si povšimnout, že i zde stejně jako při vzpomínce na svého muže Jiřího babičce ukápnou z oka pouhé dvě slzy. Později si ještě pokládá dvě řečnické otázky, na které už jí nikdo nikdy nedá odpověď, doufá ale opět ve spravedlnost boha: „*Co tě asi bolelo, ty ubohé srdce? Co ti udělali?*“ *povídala si babička tichým hlasem. „No, už ti nikdo nenahradí, cos utrpěla; kdo je vinen, bůh ho bude soudit, tys ve světle a v pokoji.*“¹⁴⁴

¹³⁹ Němcová, Božena. *Rozárka*, str. 31-32.

¹⁴⁰ Němcová, Božena. *Babička*, str. 196.

¹⁴¹ Viz pozn. 140.

¹⁴² Viz pozn. 140, str. 222.

¹⁴³ Viz pozn. 140, str. 221.

¹⁴⁴ Viz pozn. 140, str. 224.

Paralelu najdeme v reakci babičky na smrt mladé komtesy Hortensie, když utěšuje kněžnu slovy: „*Neplačme, přejme jí nebe, pro ni svět nebyl, proto ji Bůh s něho vzal. Toho má Bůh zvláště rád, koho vezme k sobě, kdy je nejšťastnější.*“¹⁴⁵

Asi největší bolest pociťuje matka, jež přišla o své dítě. Je to pro ni určitě tím nejhorším, co ji může potkat, a je těžké si představit, jak musí být těžké se s takovou ranou osudu vyrovnat. Sama Božena Němcová si touto bolestí prošla, a snad proto se s tímto tématem setkáme v jejím díle tak často. Asi nejzrozsáhleji je reakce matky vyličená v povídce *V zámku* a v *podzámčí*. Chudá vdova Karásková v sobě také prožívá rozporuplné pocity. Na jednu stranu si myslí, že v nebi by dítěti bylo lépe, jelikož není schopna ho náležitě zaopatřit, na druhou stranu by pro život svého dítěte obětovala cokoliv: „*... bylo by ti lépe, kdyby si tě Pánbůh vzal, ale v nejbližším okamženi je vroucně k srdci vinula a poslední krůpěj krve byla by dala za jeho zdraví a život.*“¹⁴⁶ Nejráději by však byla, kdyby si ji vzal pánbůh společně s malým Jozífkem. „*„Umřel,“ odpověděla matka bezzvučným hlasem, a bolestí přemožena sklesla na zem vedle mrtvolky dítěte.*“¹⁴⁷ Když děťátko opravdu opustí svět, klesá jeho matka k zemi jakoby až na dno svých sil. Tento motiv vidíme i později na hřbitově: „*... když dítě v kapli uložila, a přemožená bolestí tělesnou i duševní sklesla u hrobu na zem.*“¹⁴⁸ Její smutek zdůrazňuje spisovatelka také číslovkou sto. Právě tolik slz uroní matka, když naposledy vidí své dítě v rakvi. Skon malého Jozífka sledujeme také z pohledu jeho bratra Vojtíška, který ještě příliš nerozumí tomu, co se stalo. Jeho pohled dětskýma očima trochu odlehčuje celou tragickou situaci. Podobně také osobitý nahléd pana Sýkory. Ten se snaží paní Karáskovou utiшит, sám již se svou ženou přišel o pět dětí: „*No potěš vás Pánbůh, Karásková; přejte mu radost věčnou, kopa raků! - Co byste mu lepšího mohla přát? - Pánbůh vám chtěl ulehčit; on nejlepší ví, co nám poslouží! - Kdyby mně bylo všech deset zůstalo, - kopa raků, co bych tu měl starostí. - Upokojte se.*“¹⁴⁹ Matka ale doufá, že brzy odejde za svým synem také. Zde přechází líčení pocitů matky na líčení pocitů jejího druhého syna Vojtíška. Začíná se o maminku bát a nedovede si představit život bez ní. Ona ho ale uklidňuje slovy, že se o něj postará Pán Bůh: „*Oh maminko, já nechci - já umru s vámi, když vy umřete ...*“ „*„Mlč, hochu, nesmíme se proti Pánubohu prohřešovat, - já se už dost prohřešila, že jsem*

¹⁴⁵ Němcová, Božena. *Babička*, str. 239.

¹⁴⁶ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 394.

¹⁴⁷ Viz pozn. 146, str. 397.

¹⁴⁸ Viz pozn. 146, str. 401.

¹⁴⁹ Viz pozn. 146, str. 400.

*sama na sebe smrt volala. Pánbůh tě neopustí, když ho nespustíš ...*¹⁵⁰ Stejně jako okřikla Vojtíška matka, okřikne ho i paní Sýkorová poté, co vdova Karásková opravdu zemře: „*Mlč, Vojtíšku, přej mamince, že má konec trápení, ona by nikdy nebyla zdráva. Nyní je v nebi.*“¹⁵¹ Pro malého chlapce bylo velmi obtížné se se smrtí matky vyrovnat. Němcová zachycuje jeho bolestivé pocity ve velice realisticky popsané scéně matčina pohřbívání: „*Jako by mu klíny do srdce vráželi, tak bylo ubohému Vojtěchu, když musel sám první tři hrstky hlíny do matčina hrobu hodit a tvrdé hrudy dutě od rakve odrážet slyšel. – Ach on by se raději vrhl sám do hrobu, nechat se i s matkou zasypat, tak mu bylo bez ní na světě teskno.*“¹⁵² Na svou maminku Vojtíšek nikdy nezapomněl, a když mu bylo úzko, chodil se vyplakat k jejímu hrobu.

V dalších případech, při kterých rodiče přijdou o dítě, už Němcová takto podrobně jejich reakci nelíčí. U tragického příběhu Hedviky z povídky *Sestry* je drastičnost smrti dítěte snížena tím, že se dítě narodí už mrtvé. Nikdo mu neublížil, nikdo jeho smrt nezavinil, přesto by jeho matka raději také zemřela. Smutek Viktorky, která posílá své dítě po vodě, je zachycen v ukolébavce, kterou mu u splavu zpívá. Pan Bayer hledá po smrti syna útěchu v přírodě. Pana Martoně zasáhne smrt krásné dcery Hedviky více než jeho ženu, a útěchu pak hledá u rodinné krypty. Nakonec však pravděpodobně sám skoncuje se svým životem.

Četnost, s jakou se v dílech Boženy Němcové úmrtí dítěte objevuje, nás přivádí až k myšlence, že ho rodiče brali téměř jako běžnou záležitost. Může se nám dokonce zdát, že k němu byli někdy až lhostejní. Například v povídce *Karla* vidíme, že Drahoň a Markyta nad ztrátou svého dítěte ani příliš netruchlí, protože jako chlapce by ho čekala vojna: „*Ani jsme toho prvního chlapce nezeleli, když umřel, protože chlapec byl.*“¹⁵³ Musíme však vzít v úvahu, že smrt dítěte byla v té době mnohem častější, než je tomu dnes. Nejen dětských úmrtí najdeme v knihách Boženy Němcové opravdu bezpočet, často jsou však připomenuta jen zmínkou a už s velkým časovým odstupem, a tak je obtížné posoudit reakci, která není bezprostřední.

Můžeme říci, že smutek pozůstalých provází smrt v knihách Boženy Němcové vždy. Mívá různou intenzitu a bývá doplněn i o další pocity, často rozporuplné, kdy je smrt

¹⁵⁰ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 403.

¹⁵¹ Viz pozn. 150, str. 404.

¹⁵² Viz pozn. 150, str. 405.

¹⁵³ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 48.

umírajícímu z určitých důvodů přána, ale žalu při ztrátě milované osoby se přesto nedá ubránit. Nikde však nenajdeme případ, že by někdo přál druhému smrt ve zlém.

3.4 MOTIVY SPOJENÉ SE SMRTÍ

3.4.1 POHŘEBNÍ ZVYKLOSTI

Pohřbívání k tématu smrti neodmyslitelně patří, a tak je i v dílech Boženy Němcové velmi častým motivem. Každý, jenž přišel o svou milovanou osobu, se s ní chtěl naposledy rozloučit a náležitým způsobem ji pohřbít. V první polovině devatenáctého století bylo zvykem dávat mrtvému do rakve jemu milé předměty a dary. Nejinak je tomu v knihách této spisovatelky. Právě tento proces autorka často detailně popisuje, stejně jako uložení mrtvého do rakve a její vyzdobení.

Když skonala oblíbený pan učitel ze stejnojmenné povídky, přišlo se s ním rozloučit mnoho lidí. Do rakve mu pokládali květiny, obrazy a jiné dary: „*Okolo těla všude byly zastrkané obrázky a květiny, dárky od vděčných žáků a žákyň. – V sednici, na záspí, všude stály davy lidu.*“¹⁵⁴

Myslivcova rodina ustrojila do rakve Viktorku z knihy Babička. Pan myslivec šel proto oznámit na Staré bělidlo, že se s ní lidé mohou přijít rozloučit. Vypravily se za ní pouze babička s dětmi a Mančinkou. Rozhodly se Viktorku obdarovat: „*Na cestě trhaly kvítí a z domácí zahrádky vzaly s sebou rezedky, chlapci vzali svěcené obrázky, co jim babička ze svatoňovské pouti přinesla, babička růženec, Mančinka nesla také obrázky.*“¹⁵⁵ Mrtvá ležela jednoduše ustrojená v rakvi v zahradním domku, vše bylo vyzdobeno přírodními prvky, jež připomínaly les: „*Domeček, vlastně jen salonek, byl uvnitř chvojem vyložen, uprostřed na marách z neotesaných březových dřevců stála jednoduchá rakev otevřená a v ní ležela Viktorka. Paní myslivcová dala jí bílý rubáš. Čelo ovinula jí věncem ze slziček, pod hlavu ustlala zeleného mechu. Ramena složila jí pod prsa jedno přes druhé, jak je za živa ráda nosila. Rakev i víko byly otočeny chvojem, u hlavy hořela lampička, u nohou byla v kalíšku svěcená voda a v ní kropáček ze žitných klasů.*“¹⁵⁶ Myslivcova žena poté ještě dodala květiny a obrázky, které přinesly děti. Měla však starost, aby se babičce skromná výzdoba líbila a aby ji za ni lidé nepomluvili: „*Kovářka chtěla, abychom jí daly pod hlavu tříšky, muž jí ale dal mech; bojím se jen, aby nás lidé nepomluvili a její příbuzní dokonce, že jsme si ji vzali na starost a jen tak ledabylo odbyli.*“¹⁵⁷ Babička byla spokojena

¹⁵⁴ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 247.

¹⁵⁵ Němcová, Božena. *Babička*, str. 223.

¹⁵⁶ Viz pozn. 155, str. 224.

¹⁵⁷ Viz pozn. 155, str. 224-225.

a moudrými slovy ženu pana myslivce uklidnila: „*Nic nepomůže malované lůže. Milá paní kmotra, nemějte žádnou starost a nechte lidi mluvit. Po smrti zaobalili by do zlatohlavu, a za živa se nezeptají: člověče co ti je? Nechte jí jen tu zelenou podhlavničku, vždyť patnácte let na jiné nelhala.*“¹⁵⁸ Babička i s dětmi na závěr polila Viktorku svěcenou vodou, udělaly jí křížek a opustily zahradní domek.

Také Rozárka byla v rakvi ustrojena a kolem sebe měla jako většina hrdinů květiny, obrázky, dárky, růženec a v rukou křížek: „*Měla svoje jednoduché kartounové šaty, ve kterých jsem ji viděla chodit každodenně na studentskou mši svatou. Na nohou byly nové skoro střevíce, jichž byla šetřila jako drahou památku; okolo prstů, složených přes prsa, otočený růženec; na prsou křížek, kolem pak kvítí i obrázky, dárky to milé; na hlavě pěkný věnec z barvínku.*“¹⁵⁹

Skromně byl pochován též malý Jozífek z díla V zámku a v podzámčí. Jeho matka byla velmi chudá, a tak jí se vším pomohli přátelé, obzvláště pan Sýkora: „*No, matko, máte vše zapraveno. Rakvička je zde – pan doktor přijde se na ně podívat a pan kaplan je vykropí. Hrobaři také nějak stlučeme – bodejtže.*“¹⁶⁰ Matka pak do rakve typicky vyzdobené květinami a obrázky dítě uložila. Nemohla se ubránit slzám při posledním pohledu na svého syna, jenž svíral v ruce křížek: „*Matka si dítě sama převlekla a s pomocí děvčat je pak do rakvičky uložila. Přinesly kvítí z louky, vyložily jím rakvičku a dítě jím obložily. Johanka běžela domů pro obrázky, a Dorotka sundavši na krku zavěšený mosazný křížek, dítěti jej do sepjatých ručiček uložila. Sto slzí matčiných skropilo tělo, než je víkem zaklopily.*“¹⁶¹

Na rozdíl od ostatních hrdinů ležela Hedvika Martoňová z povídky Chudí lidé v rakvi nastrojena v drahých šatech, na rukou měla drahé prsteny a lidé se na ni chodili po tři dny dívat a loučit se s ní: „*Šaty jí dali do rakve z atlasu zlatem vyšíváné a dali ji do skleněné a dubové truhly. Tři dni ležela tak přistrojena a lidé chodili se na ni dívat a svíce u ní hořely.*“¹⁶²

Ve dvou případech se autorka soustředí na tvář a výzor zemřelého. Pan učitel vypadal v rakvi stejně tak mírumilovně, jako se celý život choval k lidem a svým žákům:

¹⁵⁸ Němcová, Božena. *Babička*, str. 225.

¹⁵⁹ Němcová, Božena. *Rozárka*, str. 32.

¹⁶⁰ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 401.

¹⁶¹ Viz pozn. 160.

¹⁶² Viz pozn. 160, str. 503.

„Ležel v rakvi stařeček ten milý, jako by spal, blažený mír rozpoložen byl po pěkné jeho tváři, kterou jsme nikdy rozhněvanou neviděli, bílé vlasy splývaly mu na černý rubáš a ruce, které nás nikdy rády netrestaly, nýbrž jen žehnaly, složené ležely přes prsa, držíce křížek.“¹⁶³

Též ve Viktorčině tváři už je klid. Aby její klidnost více vynikla, zeslabila zde Němcová intenzitu černé barvy. Černé vlasy měla Viktorka upravené, černé oči zavřené a na rtech byla vidět jen její poslední myšlenka: „Babička zatočila růženec okolo ztuhlých rukou zemřelé, dívala se jí dlouho do tváře. To nebyla již tvář divoká! Černé, žhavé oči byly zavřeny, svit jejich uhasl. Černý, zcuchaný vlas ležel sčesan a kolem čela co mramor chladného vinul se červený věneček, jako páska lásky. Na tváři nebylo vidět divoké cukání, co ji v hněvu ošklivou činilo; ale na rtech ležela poslední její myšlenka, jako by zaleknuta na nich byla umřela, - trpký úsměšek.“¹⁶⁴

Když byla rakev připravena, smuteční průvod ji doprovodil na hřbitov. V povídce Sestry se jedná o průvod vězeňský, jelikož hlavní hrdinka Hedvika skonala právě ve vězení. A Němcová ho také tak popsala, místo kněze je zde žalárník, místo hudby chřest řetězů, ve skromném průvodu jsou krom těch nejbližších i biřicové a vězňené: „Od města jde průvod, malý, smutný průvod. – Na místě kněze kráčí v čele žalárník s holí, na místě hudby ozývá se chřest řetězů. Za žalárníkem nese šest ženských na ramenou černou prostou rakev bez pokrovu. Za rakví jde Burkhard, Johana a Fricek. Za nimi řada vězňených, nejposlednější Buřičové.“¹⁶⁵

Také pohřební průvod, který doprovázel rakev Jana z Pohorské vesnice, byl ovlivněn prostředím, v němž Jano žil. Byl to bohatší průvod, lidé byli oblečeni do národních krojů, na rakvi byl podle zvyku položen věnec, valaška a chléb: „Přišli a ustrojeni všickni v národním svátečním svém kroji nesli rakev, na níž ležel zelený věnec, fujara a valaška Janova, u hlav pak rakve bochník chleba dle způsobu v pohorské vesnici od starodávna panujícího. Přátelé jeho, v čele hrabě, Miča a Józa, a množství lidstva z okolí i z města, kteříž přišli, jak to již bývá, na podívanou, provázeli jej k hřbitovu, jenž byl u lesa nedaleko "dobré vody".“¹⁶⁶

¹⁶³ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 247.

¹⁶⁴ Němcová, Božena. *Babička*, str. 224.

¹⁶⁵ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 368.

¹⁶⁶ Viz pozn. 165, str. 333.

Velký smuteční průvod doprovázející babičku je pozorován z okna paní kněžnou, jejíž věta vzdávající hold hlavní hrdince zakončuje celé dílo: „*Třetí den ráno, když se pohřební průvod, záležející z velikého množství lidstva, neboť každý, kdo babičku znal, chtěl ji doprovodit ke hrobu, ubíral okolo zámku, rozhrnula bílá ruka těžké záclony u okna a paní kněžna se mezi nimi objevila. Jak dlouho bylo průvod vidět, tak dlouho smutný zrak její ho provázel, až pak záclonu spustíc a hluboce si vzdechnouc zašeptala: Šťastná to žena!*“¹⁶⁷ Babička byla totiž šťastnou ženou, měla sice malou komůrku, prostý šat a se světem se již rozloučila, ale byla všemi milována, všichni k ní chodili pro radu, všichni ji vždy rádi viděli, povídali si s ní a byli s ní i v jejích posledních chvílích. Měla tedy i šťastnou a klidnou smrt, po které v té době každý toužil.

Mnoho lidí doprovodilo v průvodu též hodnou pletačku punčoch Rozárku. Rakvičku s malým Jozífkem v díle V zámku a v podzámčí pak odnesl do kaple na hřbitově pouze pan Sýkora v doprovodu paní Karáskové a Vojtíška.

Jozífkovou smrtí si jeho matka sáhla na dno svých sil, a proto doufala, že si ji dítě zavolá za sebou. Tak se také stalo, Jozífkovu matku brzy pochovali a skromným pohřbem se s ní rozloučili: „*Druhý den večeru pochovali Karáskovou i dítě její do jednoho hrobu, vedle Karáska. Pohřeb chudého bývá tichý. – Kněz vykropil hrob, hrobař se Sýkorou spustili ji do hrobu a krejčovic rodina a několik podruhyní okolo hrobu se modlilo.*“¹⁶⁸

Samotné pohřbívání probíhalo do země. Babička v první polovině knihy říká svérázným způsobem paní kněžně o tom, že by ráda skonala tam, kde je doma: „*... a já bych přece ráda kosti svoje v domácí zemi složila.*“¹⁶⁹ Viktoru pohřbili u boušinského kostelíčku do hrobu, na nějž zasadil pan myslivec krásnou jedli. Když pohřbívali Rozárku: „*Mnohá vřelá slza padla na zemi, kterou jsme ji přikrývaly.*“¹⁷⁰

Přátelé Jana z Pohorské vesnice cítili při pohřbívání též velký žal, ale nad hrobem k němu Miča hovořil s tím, že ho v nebi čeká ještě lepší svět a jednou se tam všichni shledají: „*Když ho do klínu matky země uložili, chlapci mu zazpívali, zaplakali nad ním všickni a přikryli jej zeleným drnem. - Miča ale děláje kříž nad hrobem, pravil s pláčem: „Odpočívaj tu sladce - dobrý muoj syn - ved' my k tebe priděme. Ně'utuj sveta - buděš tam*

¹⁶⁷ Němcová, Božena. *Babička*, str. 242.

¹⁶⁸ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 405.

¹⁶⁹ Viz pozn. 167, str. 96.

¹⁷⁰ Viz pozn. 167, str. 110.

hore mať krajších oucí, čo buděš pásat', - aj vetších radostí!“ Pak vzal chleb, jenž na rakvi ležel, a při návratu do zámku dle způsobu přátelům po krajíčku rozdělil. “¹⁷¹

Velmi smutnou událostí pro mnoho lidí byl pohřeb hodného a moudrého pana učitele. Všichni ho měli velice rádi, a proto se s ním přišli rozloučit. Farář vzpomínal nad hrobem pana učitele na jeho život a jeho působení a nikdo z přítomných se nemohl ubránit slzám, pan učitel pro ně navždy zůstal v srdcích: „... *Takou a větší ještě chvalořeč činil velevážený pan farář pohnutým hlasem příteli svému – a nebylo v celém shromáždění suchého oka. – Když oba schovanci a čtyři mladí hospodáři rakev do hrobu spouštěli, hlasitě zaplakaly děti u hrobu stojící: „Ach, náš dobrý pan učitel!“ Cítily jako já a mnoho, přemnoho jich, že se klade do hrobu srdce, kteréž pro blaho svých bližních jako pro své vlastní žilo. “¹⁷²*

Vězněné kopaly hrob u šípkového keře pro Hedviku z povídky Sestry, poté se společně s ostatními za mrtvou pomodlily. „*Hrob je hotov. Vězné chtějí spustit rakve dolů. Ale na dobré slovo Burkhardovo přenechává poslední tu službu vězník příbuzným. – Vězné odcházejí, přátelé klečí ještě u keře šípkového, jediného to pomníku na hrobě Hedviky. “¹⁷³* Tento okamžik spouštění rakve do hrobu a loučení se s Hedvikou přerušuje okolo jedoucí kočár, ve kterém sedí kníže. Situace se dramaturgizuje, autorka k popisu knížete užívá černé či havraní barvy, živlů, jako je oheň či vítr, u Burkharda pak jeho rychlé reakce a následné zvolání, že kníže je oním vrahem Hedviky. Tuto scénu ale Němcová zjemní postavou Johanny, která uchopí Burkhardovu ruku a se slovy, že Hedvika knížeti odpustila, ji stáhne zpět: „*Tu jede po silnici panský kočár a v něm sedí v pocestném obleku krásná dáma a muž. Černé oko mužovo hoří, a vítr, rozhazujíc havraní jeho kadeře, odkrývá jizvu, táhnoucí se po levé straně čela až k uchu. Burkhard vyskočí, bystře se podívá do kočáru, a uchopiv Frickovo rámě, zvolá: „To její vrah!“ Zasrší mladíkovo oko, svalovitá ruka jeho se zdvihne, ale dolů ji táhne slabá ruka Johanny, a jemný její hlas zašeptá: „Ona mu odpustila!“ - „Bůh soudí: On vidí, kdo koho šidí!“ pravil Burkhard, když opouštěli hrob na planině. “¹⁷⁴*

Výjimky ve způsobu pohřbívání najdeme pouze v díle Chudí lidé při ukládání rakve Hedviky Martoňové. Ta byla pohřbena do rodinné krypty. Podle historika Arièse byl

¹⁷¹ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 333.

¹⁷² Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 248-249.

¹⁷³ Viz pozn. 171, str. 368.

¹⁷⁴ Viz pozn. 171, str. 369.

tento způsob pohřbívání mimo zem v devatenáctém století již plně rozšířen. Z této povídky se však prostřednictvím místních obyvatel dozvídáme, že zděná krypta rodiny Martoňových je ve vesnici první. Souviselo to pravděpodobně také s dobrým finančním zajištěním rodiny. Druhým případem je hrobka v kostele, v níž jsou pochováni Romeo a Julie, o kterých je vyprávěno taktéž v díle *Chudí lidé*: „*Pochovali je do jedné rakve v hrobce téhož kostela, co byli oddaní ...*“¹⁷⁵ Milenci se chodí k jejich hrobce modlit.

V díle *Pohorská vesnice* se neobvykle pro tvorbu Němcové dočteme o návštěvě hospody a tance po pohřbu. Na venkově to byl však běžný zvyk: „*Ostatní drotari ale a vesnická chasa šli do hospody a tam ještě "dušičku" zatancovali, neboť tak byl obyčej.*“¹⁷⁶

Při popisování pohřebních zvyklostí si všimneme několika společných rysů, jež Božena Němcová používá. Mezi ně patří také určitý hodnotící postoj pozůstalých k zemřelému, jímž autorka téměř každý pohřeb uzavírá. Úcta vězňených k Hedvice či lidí k Viktorce, na kterou nikdy nezapomněli a dokonce o ní složili píseň: „*Nezapomnělo se na Viktorku, ač nezněla víc její ukolíbavka u splavu, ač byla jeskyňka prázdná, jedle poražené; Viktorčino nešťastné jméno znělo v okolí dlouhá léta v smutné písni, kterou složila o ni Bára Žernovská.*“¹⁷⁷ Obdiv k panu učiteli, kterého hodnotí kněz ve své chvalořeči a následně ho ocení děti větou: „*Ach, náš dobrý pan učitel.*“¹⁷⁸ Autorka při popisu hrobu ještě doplňuje: „*... krásnější a trvalejší je pomník ten, kterýž sám si vystavěl v srdcích svých vděčných žáků a žákyň.*“¹⁷⁹ Podobně je tomu u babičky, kdy se s ní všichni s úctou a obdivem loučí a na závěr následuje věta paní kněžny: „*Šťastná to žena.*“¹⁸⁰ Tou vzdává babičce vrcholnou úctu. A v *Rozárce* pak lidé, již obdivovali její šikovné ruce a dobré srdce: „*Škoda těch rukou, byly to obratné ruce. Takové pletačky hned nenajdeme.*“ *Ale kdo si ji více všimal, ten si myslel: „Škoda, že je na světě tak málo srdcí tobě podobných.*“¹⁸¹

¹⁷⁵ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 522.

¹⁷⁶ Viz pozn. 175, str. 333.

¹⁷⁷ Němcová, Božena. *Babička*, str. 225.

¹⁷⁸ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 248.

¹⁷⁹ Viz pozn. 178, str. 249.

¹⁸⁰ Viz pozn. 177, str. 242.

¹⁸¹ Němcová, Božena. *Rozárka*, str. 32.

3.4.2 HŘBITOV

Dalším motivem spojeným se skolem, kterého se Němcová dotýká téměř v každém díle, je hřbitov. Najdeme ho poblíž kostela nebo lesa, ohrazen je zdí. „*U lesa, několik set kroků za řekou byl hřbitov,*“¹⁸² píše se v povídce Divá Bára. V Pohorské vesnici se dočteme o hřbitovu, „*jenž byl u lesa nedaleko "dobré vody"*“.¹⁸³ V díle Babička je vykreslen takto: „*Za Rýznburkem v romantickém údolí u boušinského kostelíčku, jež někdy Turynský pán za uzdravení své němé dcery vystavět dal, je hřbitov ...*“¹⁸⁴ A v povídce Pan učitel autorka vypráví: „*Přišly jsme před kostel, okolo něhož hřbitov byl, ohrazen zdí.*“¹⁸⁵ Když se poté koná pohřeb hlavního hrdiny, sejde se na hřbitově tolik lidí, že si děti musí posedat na hřbitovní zeď, aby viděly. Hroby jsou často opatřeny jen dřevěným křížkem, někdy na nich roste strom, ty honosnější pak zdobí mramorový kámen se zlatým nápisem. Lidé na hroby nosí ve vzpomínce květiny a věnce, modlí se za zemřelé.

Hřbitov ale není jen místem, které je pouze zmíněno při popisu vesnice nebo města a na němž se odehrává pohřeb. V některých dílech je mu věnován větší prostor. Asi největší roli sehraje v povídce Divá Bára. Mezi lidmi kolují různé příběhy o mrtvých, kteří vstávají z hrobů a straší, a proto se obyvatelé vesnice bojí chodit v pozdních hodinách kolem hřbitova. Bára se ničeho takového nebála a jednou se sama převlékla za strašidlo, aby polekala pana správčího, který si chtěl vzít její přítelkyni Elšku. Lidé se bílé postavy s umrlčí hlavou velice báli. Stejně tak i její nepřítelkyně kostelníková: „*... nemyslila jinak, než že smrt se jí ukázala, že musí do dne a do roka umřít. Lidé vzpomínali, zdali se tam kdo neoběsil, když ale ničehož vymyslit nemohli, mínili, že tam kdysi kdosi zakopal poklad, duše jeho že nemá pokoje a hledá vysvoboditele.*“¹⁸⁶

Když ale poznali, že strašidlem byla Bára, byl jí uložen trest, aby jednu celou noc byla zavřena v kostnici venku na hřbitově. Pro ostatní to bylo velmi obávané místo, pro Báru však nic výjimečného, čeho by se měla bát: „*Když se hodně už setmělo, přišel kostelník a ponocný, by odvedli Báru na hřbitov.*“¹⁸⁷ „*Otevřeli malou komoru, kde kosti a máry složené byly, přáli jí: „Pánbůh Tě opatruj,“ a odešli domů.*“¹⁸⁸

¹⁸² Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 58.

¹⁸³ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 333.

¹⁸⁴ Němcová, Božena. *Babička*, str. 224-225.

¹⁸⁵ Viz pozn. 182, str. 230.

¹⁸⁶ Viz pozn. 182, str. 81.

¹⁸⁷ Viz pozn. 182, str. 91.

¹⁸⁸ Viz pozn. 187.

Nebojácna Bára byla zavřena do márnice, kde na ní dopadl smutek a kde nemusela skrývat svoje slzy. Přemýšlela o svém životě a osudu, vzpomínala na svou matku a na okamžik tomu podlehla a chtěla ležet v hrobu vedle ní: „*Výše vystupoval měsíc, jedno světlo za druhým haslo, tišeji a tišeji bylo kolkolem; přes hroby kladly se stíny vysokých jedlí, jež u zdi stály, nad údolím vznášely se lehounké mhly. – Jedině štěkot a vytí psů přerušovalo tichost noční. – Bára dívala se na hrob matčin, připomínala si osamělé mládí, nenávist a opovrhování lidí a po prvé cítila všeho toho tíži, po prvé přišla jí myšlenka: kéž tu, matko, vedle tebe ležím!*“¹⁸⁹

Přišel za ní ale otec se psem Lišajem a ráno, když se vyspali, objevil se u márnice myslivec, jenž měl Báru velice rád a ona jeho také. Otec tam dal jejich lásce své požehnání. „*Třebas to bylo na hřbitově, všude zem páně, všude bůh!*“¹⁹⁰ Na smutném místě, kterým hřbitov je, se tedy v kontrastu odehrává šťastné vyvrcholení povídky, po kterém se koná svatba Bary a jejího milovaného myslivce.

Neznámá strašidelná postava se objevuje také na hřbitově v díle Chudí lidé. Hřbitov je zde krásně vylíčen ve svitu měsíčního světla. V protikladu jsou zde živé květiny, stromy a chladné kameny. Stejně tak myšlenky vypravěčky, které přecházejí od smrti k životu, od smutku k radosti: „*Okna jsem si otevřela, a ležíc, dívala jsem se do krajiny a na tichý, září měsíce podivně osvětlený hřbitov, který mi přímo před očima ležel se svými rozličnými pomníky, živými květinami a stromy, malovanými kříži dřevěnými a chladnými kameny. Rozličné myšlenky proháněly se mi hlavou, přebíhajíce od smrti k životu, od žalu k radosti a zase nazpět.*“¹⁹¹

Z přemýšlení ji ale vytrhne bílá postava vylézající z jednoho hrobu: „*Tu jako by mi něco před okem kmitlo – a ještě jednou; proberu se, vzpamatuju se, bystřeji se zadívám na hřbitov – mnu si oči, a viděla jsme přece jen rozhrabaný rov, a jako by se chvílemi zem z něho hrnula dohora. – Dodala jsem si smělosti, vstanu, a blížeji přistoupnouc k oknu, dívám se ještě bystřeji. Tak to bylo, a nejinak! – Ba najednou vyhrnulo se něco černého dlouhého – a hned se za tím ukázala hlava a postava bílá vylízala pomalu z hrobu. – Já stála jako zkamenělá; že by se tu dělo cosi nadpřirozeného, nemyslila jsem; a přirozeně nevěděla jsem, jak si to vyložit.*“¹⁹²

¹⁸⁹ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 92.

¹⁹⁰ Viz pozn. 189, str. 94.

¹⁹¹ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 507-508.

¹⁹² Viz pozn. 191, str. 508.

Když se jde ráno podívat na hřbitov, ukáže se, že zmiňovanou postavou byl Jakub, jenž vypomáhal starému hrobařovi a kopal v noci hrob pro pana Beneše. Jakub ženu poté provede po hřbitově a ukáže jí hrob s nápisem *Salve Regina*, místo odpočinku svých rodičů a také kryptu rodiny Martoňovy. Vypráví o osudech a okolnostech smrti některých zemřelých a utěšuje ženu slovy: „*Ale ti tu odpočívají v svatém pokoji – těch se není co báti.*“¹⁹³ Hroby byly ozdobeny dřevěnými kříži, věnci i stromy a Jakub i starý hrobař pečovali též o ty, které zůstávaly bez povšimnutí. „*A tak asi každý ten rov měl svoji historii, v níž se střídala veselost s pláčem, štěstí s neštěstím.*“¹⁹⁴

¹⁹³ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 509.

¹⁹⁴ Viz pozn. 193, str. 510.

3.4.3 POŘEKADLA

Pravé oko otevřené – Pokud někdo zemře a pravé oko mu zůstane otevřené, znamená to, že za sebou někoho volá. S tímto pořekadlem se setkáme v díle V zámku a v podzámčí. Pan Karásek zemře s pravým okem otevřeným, zanedlouho po něm odchází do nebe také jeho syn Jozífek opět s otevřeným pravým okem. Maminka doufá: „... *snad si zavolá maminku za sebou, měl pravé očko otevřené jako tatínek, a to se říká, že někoho za sebou volá.*“¹⁹⁵ Brzy se tak stane, paní Karásková umírá.

Dítě je stupeň do nebe - Když zemře muž bezdětný, nepříjde do nebe, děti jsou totiž stupně do nebe. Toto pořekadlo najdeme v povídce Divá Bára. Bářin otec si najde ženu poté, co ho někteří varují: „*Tu mu kdosi napískal, že když umře nemaje dětí, že nepříjde do nebe, děti že jsou stupně do nebe.*“¹⁹⁶ Jako starý mládenec by zůstal vázat v předpekli písek do otýpek.

Nejíst třešně ani jahody - Babička říká paní kněžně, že by žena, které umře dítě, neměla jíst tyto dva druhy ovoce do svátku svatého Jana Křtitele: „*To prý chodí Panna Maria po nebi a rozdává to ovoce těm malým dítkám.*“¹⁹⁷

Nešlapat po drobečkách – Když děti drobily kousky chleba na zem, kárala je za to babička: „*Po drobečkách se šlapat nesmí, to prý duše v očistci pláčou.*“¹⁹⁸

Se špatným člověkem budou po smrti čerti orat - To se dozvíme z povídky Dobrý člověk. Služebná Bětka o hrubiánském nápadníkovi hodné Madly tvrdí: „*Však ním také budou černí po smrti orat.*“¹⁹⁹ (Toto pořekadlo se objevuje také v pohádce Rozkoš – čert má orat se zemřelým panem Strakou od jednoho konce rybníka ke druhému, dokud se rybník v pole neobrátil.)

Slunečnice nemá ráda dobytek - Povídání o dceři Slunce, jež nemá ráda dobytek, protože ničí rostlinstvo v horách, se dočteme v povídce Chyže pod horami. Když Slunečnice takový dobytek ozáří, bača ho porazí. Jeden o Slunečnici vypráví druhému: „... *když se ovce či krávy dotkne, musí zahynout.*“²⁰⁰

¹⁹⁵ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 403.

¹⁹⁶ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 53.

¹⁹⁷ Němcová, Božena. *Babička*, str. 50.

¹⁹⁸ Viz pozn. 197, str. 14.

¹⁹⁹ Viz pozn. 196, str. 113.

²⁰⁰ Viz pozn. 196, str. 213.

3.4.4 ZVYKY A TRADICE

Otevírání okna po smrti - V knihách Boženy Němcové je časté, že po smrti některé z postav otevře jeden z pozůstalých okno ve světnici, aby byla duše zemřelého volná. Takový příklad můžeme najít v Babičce: „*Barunka zatlačila oči její, mladá Mílová otevřela okno, „aby její duše volnost měla k odletu“*“.²⁰¹ Nebo v Rozárce: „*Stary Závěský otevřel okno; po světnici ozývala se tichá modlitba, přerušovaná pronikavým štkáním*“.²⁰² A stejně tak je tomu i v Pohorské vesnici: „*Nato odešel do sednice, kde Jano byl mrtvý ležel, otevřel dvěře i okna, a valaškou máchaje nad sebou, okolo sebe, po všech koutech, říkal: „Tu-li si, idi von - tu-li si, idi von!“ A když se nic neozývalo, upokojen, že duše chlapcova v nebi, zavřel okna i dvěře a do svého bytu odešel*“.²⁰³

Pouštění lodiček, kahanců - V knize Babička si děti pouští o Vánocích lodičky z ořechů. Barunčina a Janova lodička se potopila a ostatní děti na ně v legraci pokřikovaly: „*Hečte, hečte, vy dříve umřete než my!*“²⁰⁴ Jejich matka však brala hru vážněji a uvnitř cítila strach o své děti. V díle Pohorská vesnice se ptá Jelenka Jana, jestli u nich mají také zvyk pouštění světýlek na vodu. Ten ji ale seznámí s jejich tradicí, kdy na řeku pouštějí dívky kahance z dubové kůry. Podle směru, kterým kahanec pluje, se pozná, kde se dívka vdá a zda se vůbec vdá. Jelenka se poté ještě Jana ptá, co se stane, když se kahanec potopí. Jano jí odpovídá: „*Juj, horko by plakala dieuka, že musí do roka zomreť*“.²⁰⁵

Kam letí beruška - Podobný zvyk jako pouštění kahanců najdeme také v povídce Chyže pod horami. Zde o místě, kam se dívka vdá, rozhoduje směr, jímž se vydá beruška. Neštěstí je, když vzletí směrem k nebi: „*... na kterou stranu pánbožkova kravička letí, na tu stranu že se vdají, a když vzhůru letí, že umrou*“.²⁰⁶

Čí kvítko uschne - V tomto díle se setkáme ještě s jednou tradicí. Pro každého člena rodiny se přes noc zavěsil v domě bílý kvítek. „*Čí kvítko do rána zcela uschlo, ten prý do roka že umře*“.²⁰⁷ Uschlý kvítek ráno našla pouze stará Zuzula. Gazda ji ale uklidnil, že tomu nemá věřit, že jde pouze o zvyk, kterým uctívají své předky.

²⁰¹ Němcová, Božena. *Babička*, str. 241.

²⁰² Němcová, Božena. *Rozárka*, str. 110.

²⁰³ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 333.

²⁰⁴ Viz pozn. 201, str. 152.

²⁰⁵ Viz pozn. 203, str. 156.

²⁰⁶ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 211.

²⁰⁷ Viz pozn. 206, str. 221.

3.4.5 SVÁTKY

Se svátky, jež jsou spojené se smrtí, se setkáme pouze v díle *Babička*.

Dušičky – Babička slavila každoročně tento svátek s dětmi pouze doma. Z kostela přinesla svíčky, které přilepovala na stůl a u každé vyslovila jméno toho, za něž ji rozsvěcovala. Poslední pak byly beze jména pro ty, na které možná někdo zapomněl. Děti se k babičce přidaly: „*Babičko, já také jednu rozsvítím za tu nešťastnou svatbu v Hertinském lese?*“ – „*Rozsvět', rozsvět', děvečko, modlitba naše bude jim snad milá.*“ Rozžala se ještě jedna, babička přiklekla s dětmi ke stolu a modlily se, dokud svíčky hořely. „*Světlo věčné ať jim svítí, ať odpočívají v pokoji,*“ dokončovala babička modlení, děti pak musely říci „*amen*“. ²⁰⁸

Smrtná neděle – Smrtná neděle byla svátkem pro dívky. Nejprve koledovaly a odpoledne se sešly a zdobily smrt. Slaměný základ oblékly do svých šatů, a poté ho nesly v průvodu směrem ke splavu a zpívaly: „*Smrt nesem ze vsi, nové léto do vsi.*“ ²⁰⁹ Když dorazily ke splavu, smrt zase odstrojily a hodily ji do vody. I s chlapci pak zpívaly: „*Smrt plave po vodě, nové léto k nám jede s červenými vejci, žlutými mazanci.*“ ²¹⁰

²⁰⁸ Němcová, Božena. *Babička*, str. 143.

²⁰⁹ Viz pozn. 208, str. 158.

²¹⁰ Viz pozn. 209.

3.5 SMRT VE STYLICKÉM VYJÁDŘENÍ BOŽENY NĚMCOVÉ

Autorským stylem Boženy Němcové se v minulosti zabývala řada jazykovědců, stylistiků či literárních teoretiků. Němcová, v jejíž tvorbě se mísí prvky romantismu s prvky realismu, předznamenala základní typy české prózy konce 19. století a počátku 20. století, a inspirovala tak mnoho dalších autorů.

„*Všichni, kdo psali o spisovatelském umění B. Němcové, se zmiňují se zvláštní chválou o živosti dojmu, kterým působí její knihy.*“²¹¹ Mukařovský ve slohovém rozboru *Babičky* uvádí, že díla Němcové jsou plastická a malebná. Toho však autorka nedosahuje použitím neologismů ani metafor. Její líčení jsou téměř bezbarvá.

Božena Němcová vždy usilovala o to, aby její díla byla srozumitelná pro všechny čtenáře. „*Její jazyk, tak působivý, prostý, že mu po generace děti od osmi let bez jakýchkoli potíží rozumějí, a je to zároveň jeden z nejkrásnějších jazyků básnických, které v české literatuře máme.*“²¹² Psala spisovným jazykem, který byl doplněn lidovými lokálními prvky, jež se týkají převážně zvukového plánu a kvantity. V knihách najdeme znaky severovýchodočeského, chodského či slovenského nářečí (*Babička*, *Karla*, *Pohorská vesnice*), jež byly užity jako prostředek stylistický a kompoziční. Aby autorka docílila srozumitelnosti pro každého, používá slova hovorová, málokdy knižní, básnická. Časté jsou také frazeologické obraty. Taktéž dialogy postav působí přirozeně a živě jako mluvený jazyk. Větná stavba je lineární, Němcová za sebou pokládá kratší paratactické větné celky, často asyndeticky připojené. Věty vedlejší používá zřídka. Parataxi nalezneme také v podrobných výčtech. Spisovatelka se zaměřuje též na melodickou stránku věty. Snaží se zmírnit tónové rozdíly a vyvarovat se ostrým přízvukům. Toho dosahuje kladením slovesa nebo slova přízvukově slabšího na konec věty.²¹³

Podle několika autorů tkví její umění působit na čtenáře za použití výše zmíněných prvků v rozkládání na drobné děje a v řazení několika drobných detailů do celků. Prostředkem, který tyto detaily spojuje, je stylistická kompozice. Čtenáři jednotlivé detaily uniknou, nedají mu přesný popis, ale zanechají v něm celkový obraz a pocit, který si sám

²¹¹ Mukařovský, Jan. *Kapitoly z české poetiky. Díl II*, str. 311.

²¹² Havránek, Bohuslav. *Jazyk Boženy Němcové - Slovo a slovesnost*. Ročník XXV. 1964, str. 1.

²¹³ Srov. Mukařovský, Jan. *Kapitoly z české poetiky. Díl II*, str. 311-322.; Havránek, Bohuslav. *Jazyk Boženy Němcové - Slovo a slovesnost*. Ročník XXV. 1964, str. 1-10.

dotvoří do kompletní představy, a ta ho celá obklopí. Tak se čtenář stane aktivním účastníkem veškerého dění.²¹⁴

Mukařovský asi nejpřesněji vystihl podstatu základního rysu děl Boženy Němcové. Harmonické řazení detailů ve čtenáři vyvolává „*ilusi samé podstaty všeho dění: nekonečného proudění, stálého příchodu i odchodu, vznikání a zanikání, objevování se a mizení*“²¹⁵.

Proto je téma smrti v díle Němcové tak frekventované. Smrt patří k životu a její díla plynou jako život. Autorka svým spisovatelským umem zbavuje smrt hrůzy a zasazuje ji do svých děl nevtíravým a přirozeným způsobem.

Téma smrti prostupuje celými díly, ať už pouze ve zmínkách nebo mu je věnována větší část. Nalezneme ho na začátku (V zámku a v podzámčí, Divá Bára). Vojtíškoví zemře tragicky maminka a mladší bratr, Báře maminka. Spisovatelka se poté k této události vrací v průběhu celého díla ve vzpomínkách hrdinů, kteří na své blízké nikdy nezapomněli. Vojtíšek se chodí vyplakat k hrobu v těžkých chvílích. Na odvážnou Báru dolehne smutek, když je zavřena do márnice, a na chvíli se k ní vloudí myšlenka, že by raději byla se svou maminkou v nebi. Smrt se objevuje také ve střední části děl (Chudí lidé, Chyže pod horami, Obrázek vesnický, Dobrý člověk, Karla, Babička, Sestry). Umístění mimo závěr knihy taktéž zbavuje smrt tragiky. Avšak ani zakončení díla skolem hlavního hrdiny se autorka nevyhýbá (Sestry, Pohorská vesnice, Pan učitel, Rozárka, Babička). Čtenář ale přesto smrt nevnímá jako smutný konec.

Němcová se tématem smrti nezabývá pouze v případech, kdy umírá některý z hrdinů jejích děl. Připomíná ji také pomocí pověstí, pořekadel, frazeologismů, tradic či svátků. Slova týkající se smrti používá i v jiných souvislostech. I tím zařazuje smrt do svých děl a dodává jí punc přirozené záležitosti, jež je všudypřítomná. Např. „... *najednou jakoby vymřelo v domě.*“²¹⁶; „... *u mne zůstane pochováno jako v hrobě ...*“²¹⁷; „... *já zapomněla jako na smrt ...*“²¹⁸; *umrlčí kvítka*²¹⁹.

²¹⁴ Srov. Mukařovský, Jan. *Kapitoly z české poetiky. Díl II*, str. 311-322.; Havránek, Bohuslav. *Jazyk Boženy Němcové - Slovo a slovesnost*. Ročník XXV. 1964, str. 1-10.

²¹⁵ Mukařovský, Jan. *Kapitoly z české poetiky. Díl II*, str. 322.

²¹⁶ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 504.

²¹⁷ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 76.

²¹⁸ Němcová, Božena. *Babička*, str. 179-180.

²¹⁹ Viz pozn. 218, str. 139.

Dalo by se říci, že téma smrti má v dílech Němcové jasně danou a propracovanou strukturu. Kompoziční zpracování úmrtí hrdinů jejích děl je velice podobné. Taktéž motivy se opakují. Umírá věřící člověk, jenž se se smrtí smířen, shromáždí se u něj jeho blízcí, aby se s ním naposledy rozloučili. Autorka se zaměřuje na smyslové vjemy. Následuje uložení do rakve, která je nazdobena dle společenských poměrů zemřelého. Poté je rakev v pohřebním průvodu dopravena na hřbitov, kde je tělo pohřbeno. Nechybí závěrečné zhodnocení a vzdání holdu zemřelému hrdinovi. Skon je provázen motivem přírody a zhasínajícího světla. Toto je základní kompozice, která bývá více či méně pozměněna vlivem okolností smrti a vlivem prostředí, v němž hrdina žil.

Smrt není romanticky „krásná“, je popsána naprosto reálně, v některých případech využívá pouze romantického prostředí. Přesto však nepůsobí děsivě. Napomáhá tomu mimo jiné právě tato pravidelná posloupnost jednotlivých dějů následujících po sobě v rychlém sledu a vytvářejících určitý komplexní obraz, který zapadá do celého díla stejně jako smrt do každého života. Na čtenáře pak působí harmonicky, i když je ve své podstatě tragická.

Jak se již zmiňujeme na začátku práce, smrt je v knihách Boženy Němcové bezprostřední nebo je o ní referováno. Avšak vždy se o ní dozvídáme z úst hrdinů knih. Buď jde o přímý rozhovor umírajícího s blízkými, nebo dialog pozůstalých, kdy jeden o smrti informuje druhého. Autorka do tohoto okamžiku nezasahuje. Připojuje se řečí vypravěče v popisech výzoru umírajícího, vyzdobení rakve, pohřebního průvodu nebo samotného pohřbu. To způsobuje, že v nejsilnější okamžik je čtenář vtažen do děje a dokáže se vcítit do pocitů postav. Zde si všimneme toho, jak jejich dialogy působí přirozeně. Spisovatelka je dokáže přizpůsobit postavám tak, aby při recepci textu vzbuzovaly dojem mluvené řeči.

V povídce *Chudí lidé* nalezneme rozhovor sousedek, které si vypráví o smrti a honosném pohřbu Hedviky ze zámožné rodiny, následné smrti Hedvičiny matky a jejího otce, který se pravděpodobně otrávil. Tragédie celé rodiny z tohoto pohledu není tak deprimující. Němcová používá fráze typické pro „drbny/klepny“ a celou situaci tak odlehčuje. Například použití adverbia *prý* představuje zprávu z nezaručeného zdroje, a tak čtenář může i zapochybovat, zde to tak opravdu bylo. „*Tomu ale nevěřím. Bůh milý ví, co ten pohřeb stál ...*“²²⁰; „*Bylo brzy potom slyšet ...*“²²¹; „*Ani se prý matka pro ni tak*

²²⁰ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 503.

netrápila jako otec.²²²; „Povídalo se zde najisto, že prý se on otrávil schválně; ale zaručit to nechci.“²²³ V povídkách Karla nebo Chyže pod horami se o smrti dozvídáme z rozhovoru mezi přáteli, kteří se k smutné události vrací ve vzpomínkách. Časový odstup činí situaci přijatelnější a méně bolestivou. V próze V zámku a v podzámčí je smrti svého novorozeného bratra a matky přítomen malý Vojtíšek. Když umírá Jozífek, je situace velice vypjatá. Spisovatelka zde používá věty zvolací, matka i Vojtěch několikrát opakují jméno dítěte: „Jozífku, Jozífku! - Neznáš mne? - Dítě! Pánbůh s tebou!“; „Jozífku!“ zalkala. - „Jozífku!“ volal plačícím hlasem Vojtěch.²²⁴ Matka se obrací k Bohu: „Tatíčku nebeský, - smiluj se - u lidu není slitování - povolej nás k sobě - Josefe, oroduj za svoje nevinně trpící děti - za svoji Kateřinu - před trůnem božským! - Smilování - sice si musím zoufat!“²²⁵ Celá situace je poté odlehčena právě dětským přístupem Vojtíška, který ještě přesně nerozumí tomu, co se stalo. Ptá se: „Copak je mu, maminko?“²²⁶ Když by poté chtěla matka raději ukončit svůj život „Ach maminko, to bych já také umřel s vámi, copak bych si tu počal bez vás ...“; „Oh maminko, já nechci - já umru s vámi, když vy umřete ...“²²⁷ Dialogy mezi umírajícím a jeho blízkými najdeme v dílech Rozárka – pomněnka šlechtné duše, Babička, Pohorská vesnice nebo Sestry. Všechny mají smířlivý tón. Rozárka i jedna ze sester, Hedvika, utěšují okolí: „... modlete se a přejte mi nebe ...“²²⁸; „...přej mi pokoj!“²²⁹ Jano se ocitl ve snu, kde se setkal s Pannou Marií. Babička měla starost o své včeličky.

Dialogy se střídají s krátkými popisy, díky nimž dochází k odstupu od smutného prožitku, který čtenáři navodila přímá řeč postav. Němcová však v těchto popisech vyniká. Dokáže přesně vykreslit atmosféru, aniž užije jakýkoli zvláštní jazykový prostředek. V každém popisu za sebou následuje několik detailů, které spojují situaci v jeden obraz. Díky spisovatelčinu umění se tak nestane, že tyto detaily čtenáři připadají jako nedůležité podrobnosti. Vidí je kompletně. K tomuto semknutí jednotlivostí, mezi nimiž si nevšimneme přechodu, napomáhá nejen jejich vhodné řazení, jež běží jako myšlenky, ale

²²¹ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 505.

²²² Viz pozn. 221, str. 504.

²²³ Viz pozn. 221.

²²⁴ Viz pozn. 221, str. 397.

²²⁵ Viz pozn. 221, str. 394.

²²⁶ Viz pozn. 224.

²²⁷ Viz pozn. 221, str. 403.

²²⁸ Němcová, Božena. *Rozárka*, str. 31.

²²⁹ Viz pozn. 221, str. 367.

také použití souřadných vět, často asyndeticky spojených, jež jsou typickým znakem textů Boženy Němcové.

Jako příklad si můžeme uvést úryvek z knihy *Babička*, kdy zemřela Viktorka a žena pana myslivce vyzdobila místnost, kde Viktorka ležela ustrojená v rakvi. Do líčení prostoru a vzhledu Viktorky zasahuje svým příchodem babička. Vše na sebe ale navazuje: „*Domeček, vlastně jen salonek, byl uvnitř chvojem vyložen, uprostřed na marách z neotesaných březových dřevců stála jednoduchá rakev otevřená a v ní ležela Viktorka. Paní myslivcová dala jí bílý rubáš. Čelo ovinula jí věncem ze slziček, pod hlavu ustlala zeleného mechu. Ramena složila jí pod prsa jedno přes druhé, jak je za živa ráda nosila. Rakev i víko byly otočeny chvojem, u hlavy hořela lampička, u nohou byla v kalíšku svícená voda a v ní kropáček ze žitných klasů. Paní myslivcová všecko sama ustrojila, přichystala, kolikrát za den v domečku byla, jí to už zevšednělo; ale babička přistoupíc k rakvi udělala kříž nad umrlou, klekla vedle na zem a modlila se.*“²³⁰

Podobně je tomu v úryvku z povídky *V zámku* a v podzámčí při ukládání malého Jozífka do rakve. V rychlém sledu se za sebou odehraje několik krátkých dějů: „*Matka si dítě sama převlekla a s pomocí děvčat je pak do rakvičky uložila. Přinesly kvítí z louky, vyložily jí rakvičku a dítě jí obložily. Johanka běžela domů pro obrázky, a Doroška sundavši na krku zavěšený mosazný křížek, dítěti jej do sepjatých ručiček uložila.*“²³¹ Plynulosti napomáhá také již výše zmíněná zvuková stránka vět, kdy klade autorka na konec věty slovo přízvukem slabší nebo sloveso, které tak způsobuje uzavřenost celku.

²³⁰ Němcová, Božena. *Babička*, str. 224.

²³¹ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 401.

3.6 BOŽENA NĚMCOVÁ A SMRT

„*Spisovatelka, která cítila dění jako nekonečný souvislý proud tichým stejnosměrným tokem plynoucí, nemohla se hrozit zla ani smrti. Neboť ani zlo, ani smrt nejsou věčné. Po nich přichází nový život a nová radost.*“²³² Těmito slovy uzavírá Jan Mukařovský svůj slohový rozbor díla *Babička*. A nelze s ním než souhlasit.

Smrt provázela Boženu Němcovou i v osobním životě. Věděla, jak se cítí matka, jež přijde o své milované dítě, a pociťovala též strach z vlastní smrti, jelikož ji dlouho sužovala nemoc, která ji velmi vysilovala. Roku 1851 psala v dopisu Janu Helceletovi o svém strachu z dlouhotrvajícího umírání: „*Já se ani té smrti tak nebojím, jako dlouhého postonávání — člověk za živa odumře všemu — a zpromrzí se i sobě i jiným. — Když už má přijít, tedy jako blesk ať mne zachvátí ...*“ Doufá však, že ještě uvidí své děti dospět: „*... jen ale ať ještě počká - byla doba, kde mi to bylo lhostejné umřít — teď ale ne — dokud jsem — jsem. — Ráda viděla bych děti poněkud samostatné — všelicos pracovala — a přála si vidět svit lepší budoucnosti!*“²³³

Jako žena to neměla ve své době jednoduché a prošla si mnohým utrpením, neztrácela však víru v lásku. Vše krásné, co měla ve svém srdci, se snažila dát do svých děl. Díky literatuře se mohla přenést do jiných a lepších světů, kde se ukryla před někdy velmi krutou realitou. Její díla však nejsou typicky romantická ani typicky realistická. Nejedná se jen o idyly ani o přesná zachycení skutečného života. F. X. Šalda ve své práci o Němcové uvádí: „*... přezírá skutečný život, přenáší se přes něj, popírá a nahrazuje jej čímsi, co jest sice stvořeno z jeho látky, z jeho prvků, živlů, ale ne k jeho podobnosti ...*“²³⁴

Svět, který představuje spisovatelka ve své tvorbě, je možná lepší a lidé v něm více vyznávají morální hodnoty, není však nereálný. Čtenáři překládá obrazy, jež dýchají životem. V tom tkví její spisovatelské umění. Bohuslav Havránek v článku *Jazyk Boženy Němcové* zmiňuje vzpomínku Františka Táborského na četbu *Babičky* svému strýci. Ten práci zhodnotil slovy: „*Jako u nás, jako u nás. Takový byly naše stařenky, takový! Naša i vaša. Tak je to, tak! To je život, tady teče život ... Víte, tomu se říká knížka. To je knížka!*“

²³² Mukařovský, Jan. *Kapitoly z české poetiky. Díl II*, str. 322.

²³³ Němcová, Božena. *Listy I*, str. 168.

²³⁴ Šalda, F. X. *Božena Němcová – Duše a dílo. Podobizny a medailony*, str. 75.

*Život při ní prožiješ – celý život a moudrý život! To může poslouchat aji muž.*²³⁵ Taková kritika by jistě spisovatelku potěšila. Domníváme se, že přesně takovéto pocity chtěla svou tvorbou ve čtenáři vyvolat.

Proto také Němcová zahrnuje do svých děl téma smrti. Pokud chtěla do své tvorby vdechnout život, nemohla vytěsnit smrt. Podstatou života je totiž neustálý koloběh příchodu a odchodu. To autorka dobře věděla, a tak nenajdeme dílo, v němž není téma smrti zmíněno. Věty, které vkládá svým hrdinům do úst, tento koloběh také dokazují: „... jeden zajde, druhý přijde.“²³⁶; „Pánbožek dal, pánbožek vzal ...“²³⁷; „Pobudem, nebudem, světa nepřebudem!“²³⁸; „... stromek kvete, odkvétá strom, ovoce odpadne, odroste dítě, rodičům odběhne. Tak to Bůh chce. Dokud je strom zdráv, dává užitek, když pak uschne, porazí ho, dají na oheň, boží oheň ho stráví, popelem zmrví se zem, na níž vyrůstají zase jiné stromky.“²³⁹

Skon se v knihách Němcové objevuje v mnoha podobách, je přítomen ve všech jejích částech, ve čtenáři však nezpůsobuje děs a hrůzu. Spisovatelka ho dokázala zahrnout přirozeně do celku, tak že není dominantní, nevyčnívá, ale dává čtenáři možnost prožít prostřednictvím postav celý život. Aby této přirozenosti dosáhla, použila několika prostředků, které se často opakují.

Zachycuje smrt člověka, jenž umírá na nemoc. Tou je nejčastěji cholera, která v té době postihla mnoho lidí. Smrt člověka, jenž umírá následkem bídy či náhlé ztráty jmění. Někteří umírají žalem či z nešťastné lásky, pro někoho je smrt vysvobozením z života, jenž je pro něj utrpením. Někdy zasáhne vyšší moc, a tak je smrt způsobena nehodou nebo zásahem přírody. Nechybí však ani sebevražda, zabití či poprava. Svět opouští děti i staří lidé, skon se nevyhýbá lidem v jakémkoli věku. Jsou to situace samy o sobě velmi tragické, v podání Němcové se však zdají být přijatelnější.

Když je o smrti pouze referováno, máme od ní jakýsi odstup, který jí na tragice ubírá. Když ji však prožíváme přímo, lze se bolesti těžko ubránit. Hrdinové děl Boženy Němcové jsou se smrtí většinou smířeni, neprožívají strach ze smrti a ještě utěšují své okolí, nejde však o rezignaci. Umírají v kruhu rodiny, která jim dodává pocit klidu a

²³⁵ Havránek, Bohuslav. *Jazyk Boženy Němcové - Slovo a slovesnost*. Ročník XXV. 1964, str. 10. (B. N. Sborník statí, str. 277.)

²³⁶ Němcová, Božena. *Babička*, str. 49.

²³⁷ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 197.

²³⁸ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 408.

²³⁹ Viz pozn. 236, str. 170.

bezpečí. Na jejich tváři se velmi často rýsuje dokonce úsměv. Pomáhá jim také víra v Boha. Jelikož sama autorka byla věřící, jeho přítomnost zmiňuje vždy, obrací se k němu svými slovy umírající i pozůstalí, objevuje se v různých motivech (babiččiny oči směřují po smrti ke křížku, zemřelý má v rakvi vždy v rukou křížek či růženec). To, že jsou lidé věřící, je zcela přirozené. Bůh Němcové je „*Bůh Otec, Bůh vyrovnatel, Bůh sám sestupující k člověku a povznášející jej*“²⁴⁰.

Důležitým prvkem, na nějž se spisovatelka zaměřuje v posledních chvílích umírajícího, jsou zrakové vjemy. Když odchází ze světa babička a přicházejí ji navštěvovat přátelé, není nikdo, koho by při odchodu neprovázela její pohled. Její oči poté zůstanou upřeny na křížek. Podobně Jano v Pohorské vesnici: „*Umlkl – oči se mu zavřely.*“²⁴¹, Hedvika v povídce *Sestry*: „*Oko Johany patřilo světu; v otevřeném krásném oku Hedviky jevila se duše očištěna všeho kálo ...*“²⁴², později: „*... oko její více ještě zaleskne se ...*“²⁴³ nebo Viktorka: „*Černé, žhavé oči, byly zavřeny, svit jejich uhasl.*“²⁴⁴ Zrakové vjemy nechybí ani při umírání malého Jozífka, matka se k němu sklání, aby jí viděl do tváře: „*Nahnula se nad jeho obličej, aby mu byla v zraku, - dítěti se ale oko obracelo pomalu v sloup – kalilo se.*“²⁴⁵ Také Antonína, který se přišel rozloučit s umírající Rozárkou, provází její pohled: „*Oči jen patřily na něho dlouhou chvíli a přes líce přeletěl ještě červánek. Ale hned se zase ztrácel, ztrácel se i lesk oka, které se nechtělo odvrátit od tváře milého přítele, ztrácel se i chraptivý dech – až všecko umlklo.*“²⁴⁶ Zde je popis doplněn i o vjemy sluchové. Každý, kdo umírá, chce svým blízkým naposledy věnovat svůj pohled. Jak je známo, oči jsou obrazem duše, a když nastane chvíle, kdy oko ztrácí lesk a zakaluje se, je zřejmé, že i duše opouští tělo člověka. Poté vše utichne.

Pro oznámení, že je člověk mrtev, používá Božena Němcová nejčastěji zástupné motivy hasnoucího světla, svíce či kahanu. Tím velmi smutnou zprávu zjemňuje. Rozárka: „*Tiše shasl život šlechtné panny, jako když svíce shasne.*“²⁴⁷ Pan učitel: „*Chřadl, až předevcírem tiše, jako by svíci zhasl, skončil – v Pánu zesnul.*“²⁴⁸ Babička: „*Plamínek života jejího zhasl, jako zhasíná pomalu dohořívající kahanek, v němž palivo*

²⁴⁰ Šalda, F. X. *Božena Němcová – Duše a dílo. Podobizny a medailony*, str. 82.

²⁴¹ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 331.

²⁴² Viz pozn. 241, str. 366.

²⁴³ Viz pozn. 241, str. 367.

²⁴⁴ Němcová, Božena. *Babička*, str. 224.

²⁴⁵ Viz pozn. 241, str. 397.

²⁴⁶ Němcová, Božena. *Rozárka*, str. 31.

²⁴⁷ Viz pozn. 246.

²⁴⁸ Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*, str. 246.

vše stráveno.²⁴⁹ Babiččini rodiče: „*Tiše šli ze světa, jako by svíčku zhasil.*“²⁵⁰ Někdy přirovnává smrt ke spánku, jindy používá fráze: „*Hedvika je v Pánu ...*“²⁵¹; „*Už je v Pánu ubohá!*“²⁵² (paní Karásková). Nebojí se však ani přímého: „*Umřel.*“²⁵³ (Jozífek); „*Mrtev je!*“²⁵⁴ (Jano).

Pozůstalí na zemřelé vzpomínají s láskou a úctou. Smrt bližních je ale vždy velmi zasáhne. Němcová popisuje i jejich reakce na smutnou událost. Zde však také dokáže celou situaci zmírnit, vždy se najde člověk, který dokáže druhého utišit. „*Neplačme, přejme jí nebe ...*“²⁵⁵ konejší babička kněžnu, když odejde mladá komtesa Hortensie. Pomoci dokáže též víra v Boha. „*S boží pomoci – snesl jsem to!*“²⁵⁶ říká Jakub po smrti své milé Marietty. Často je smrt umírajícímu také přána, jelikož je pro něj vysvobozením: „*Ubohá je, dokud žije. Pro ni nemá svět jen trní; už přejme, ať se Bůh nad ní smiluje.*“²⁵⁷ (Hedvika). Někdy je však bolest po smrti blízkého tak veliká, že pozůstalý skoná žalem či raději se svým životem sám skoncuje.

Němcová se taktéž věnuje popisu pohřebních zvyklostí. Líčí, jak přátelé zdobí rakev obrázky, různými dárky a květinami. Nejrozsáhleji je popsáno nazdobení interiéru pro Viktorčinu rakev v díle *Babička*. V knihách nechybí ani seznámení s průběhem smutečních průvodů a samotných pohřbů, jež se liší vlivem prostředí či sociálních poměrů. Tělo je poté pohřbeno do země. Po každém takovém obřadu používá Němcová jakýsi hodnotící postoj pozůstalých k zemřelému, a tím celek uzavírá. Hřbitov se nachází v každé vesnici. Největší roli sehrává v povídce *Divá Bára*, kde se stává dějištěm pro šťastný konec.

Zařazení tématu skonu do života napomáhá autorka také zmiňováním různých zvyků, tradic, pořekadel a svátků týkajících se smrti.

Klíčový pro Němcovou je především motiv přírody, který provází všechny události. Harmonické soužití lidí, zvířat a rostlin najdeme ve všech jejích dílech. A právě motiv přírody napomáhá přirozenému zařazení tématu smrti do života hrdinů jejích knih.

²⁴⁹ Němcová, Božena. *Babička*, str. 241.

²⁵⁰ Viz pozn. 249, str. 95.

²⁵¹ Němcová, Božena. *Chudí lidé*, str. 367.

²⁵² Viz pozn. 251, str. 404.

²⁵³ Viz pozn. 251, str. 397.

²⁵⁴ Viz pozn. 251, str. 331.

²⁵⁵ Viz pozn. 249, str. 239.

²⁵⁶ Viz pozn. 251, str. 525.

²⁵⁷ Viz pozn. 251, str. 364.

Umírají nejen lidé, ale též zvířata. Na statku lidé zabíjejí dobytek pro obživu. V lese jsme přítomni střelení divokých kachen, káňat, srn či medvědů. V Pohorské vesnici se objevuje i postava pytláka. Nová zvířata se ale zase rodí, stejně jako rostliny vadnou a další rozkvétají. Vše je obklopeno zahradami, loukami a lesy, jimiž protékají potoky a říčky. „*Lidé žijí tu v míře a v lásce s přírodou, jsou jen jejím zušlechtěným a zjemněným pokračováním a stupňováním; a není neštěstí lidského, jehož by nedovedla příroda, ne-li vyhojit, alespoň zmírnit nebo dekoračně zladit do svého orchestru, jak ukazuje případ šílené Viktorky, která se stává nakonec jakýmsi filosofickým mimikry přírodním, když hyne v bouři bleskem pod srostlými jedlemi, kde se ukryla.*“²⁵⁸ Viktorka splývá s přírodou a babička její smrt přirovnává k hrušce, již také zasáhl blesk. Mrtvá pak leží v zahradním domku vystlaným chvojím na březových márách a pod hlavou má polštářek z mechu. Také rakev je omotaná chvojím a lidé do ní přináší květiny. Na hrob Viktorce zasadili jedli, která zůstává zelená i přes zimu. Hedviku v povídce Sestry pochovali do malého hájku k osamělému šípkovému keři. Jana v Pohorské vesnici pod břízu. Pana učitele pod jasan. Také jeho rakev zdobilo kvítí stejně jako rakev Rozárky. Ta měla na hlavě ještě věneček z barvínku od Antonína. Hrob muže paní Karáskové z povídky V zámku a v podzámčí zdobily muškát a fiala.

Také babička byla propojena s přírodou, sama připodobňovala svůj život k jabloni na své zahrádce. Zvířata a rostliny patřily do jejího života stejně jako lidé. A když umírala, musela jí Adélka každý den říkat, zda je na jejím malém statku vše v pořádku. Babiččina milovaná Barunka za ní přišla ve stejnou chvíli, jako přiletěl k oknu slavík, s nímž si poté společně zpívaly. Nejen přátele, ale i kočky a psy k sobě v poslední chvíli zavolala a naposledy pohladila, říkala: „*... každé zvíře, když je má člověk rád; je vděčné.*“²⁵⁹ Měla také starost o své včeličky.

F. X. Šalda píše o Boženě Němcové: „*Umění její jest prostě přímé, naivní, srdečné a melodické; jak jest celé nezáludné, zná jen líčení a přímou charakteristiku.*“²⁶⁰ A jak se již zmiňujeme v předchozí kapitole týkající se stylistického vyjadřování, taktéž kompozice, výběr vhodných jazykových prostředků a jejich promyšlené kladení za sebe, dialogy postav působící jako mluvená řeč, dokonale provedené popisy všech drobných dějů a

²⁵⁸ Šalda, F. X. *Božena Němcová – Duše a dílo. Podobizny a medailony*, str. 80.

²⁵⁹ Němcová, Božena. *Babička*, str. 241.

²⁶⁰ Šalda, F. X. *Božena Němcová – Duše a dílo. Podobizny a medailony*, str. 83.

detailů složené převážně ze souřadných souvětí bez spojovacích výrazů zde mají svou důležitou roli.

Tím vším představuje čtenáři spisovatelka téma smrti v té nejlidštější a nejpřirozenější podobě. Neděsí, nenahání strach, ale svým uměním představuje obrazy ze života v celé jejich barevnosti od počátku až do konce. A proto musíme souhlasit s Bohuslavem Havránkem, jenž poznamenal: „*Němcová není umělec, který by se díval na život jako umělec-pozorovatel, nýbrž jako člověk, který ten život žije; proto v jejím uměleckém díle je realita životná.*“²⁶¹

²⁶¹ Havránek, Bohuslav. *Jazyk Boženy Němcové - Slovo a slovesnost*. Ročník XXV. 1964, str. 10.

4 ZÁVĚR

Cílem této diplomové práce bylo hlouběji se zabývat problematikou skonu v díle Boženy Němcové a zjistit, jakými prostředky spisovatelka dosahuje přirozeného a nevtíravého zařazení tohoto smutného tématu do svých knih.

První kapitola vymezila vnímání smrti v jednotlivých etapách lidských dějin a v základních náboženstvích. Zjistili jsme, že každá doba i každé náboženství vnímá problematiku smrti jiným způsobem. Nejvíce nás však zajímalo období, v němž tvořila Božena Němcová pro pozdější srovnání. Historik Philippe Ariès nazval tuto éru „smrt druhých“, jelikož lidé začali vnímat smrt jako ztrátu svých blízkých, ze své vlastní smrti už neměli takové obavy. V této době se uplatňoval také model tzv. domácího umírání v kruhu rodiny.

V dalších kapitolách už jsme se věnovali pouze Boženě Němcové. Pro přehlednost jsme si nejprve kategorizovali podoby smrti, které se objevují v jejích dílech do dvou skupin: smrt bezprostřední a smrt, o níž je referováno. V kratších či delších prózách Babička, Pohorská vesnice, V zámku a v podzámčí, Pan učitel, Sestry, Karla, Chudí lidé, Chyže pod horami, Rozárka a Divá Bára, Dobrý člověk, Obrázek vesnický jsme vyhledali úmrtí jednotlivých postav a jeho okolnosti. Našli jsme případy skonu na nemoc, ze stesku, nešťastné lásky či ztráty jmění. Někdy je smrt způsobena nešťastnou nehodou, zásahem přírody či leknutím. Setkáme se s tragickou smrtí dítěte, živitelky, starých lidí, kteří umírají, když dokonají svůj životní úkol, ojediněle také sebevraždou, zabitím nebo popravou.

Dále jsme se zaměřili na to, jak autorka popisuje fyzické a duševní stavy hrdinů při umírání. Používá například zástupných motivů, především motiv hasnouceho světa. Umírající nikdy netrpí v bolestech, smrt naopak ukončuje jeho trápení a odchází do lepšího světa. Skon je také často doprovázen sluchovými a zrakovými vjemy, na tváři umírajícího můžeme dokonce spatřit úsměv. Podobně je tomu i u reakcí okolí na smrt blízkého člověka. Vždy si můžeme všimnout, jak Němcová zeslabuje tragiku celé situace.

Následující kapitoly jsou věnovány motivům, jež jsou se skonem spojené. Zaměřili jsme se na pohřební zvyklosti, hřbitov, ale také pořekadla, svátky, zvyky a tradice týkající se smrti. Na loučení s mrtvým Němcová nikdy nezapomíná, ať jde o pohřeb chudého či

bohatého. Popisuje, jak byl mrtvý uložen do rakve, kde ho jeho blízcí obložili květinami a obrázky. Stejně jako u skonu autorka zeslabuje intenzitu tragičnosti či dramatičnosti určitých situací. Na konci si pak můžeme všimnout určitého hodnocení, úcty či obdivu k mrtvému. Motiv hřbitova je též velmi častý. Největší roli však sehrává v povídce Chudí lidé a Divá Bára, kde se stává působivým kontrastem smutného místa a šťastného finále knihy. Nezbytnou úlohu v knihách Němcové mají taktéž příroda a víra, jež vše drží v harmonii.

Stylistické vyjadřování Boženy Němcové má svá specifika. Vlastní četbou, ale též doklady jazykovědců a literárních teoretiků jsme představili ta, kterými vdechuje svým dílům život.

Podářilo se nám tedy zjistit a na příkladech dokázat, jakou funkci má téma skonu v tvorbě Boženy Němcové. Smrt je sice zasazena do tragických souvislostí, ale autorka její působení nezveličuje. Jakými prostředky toho docílila, jsme shrnuli v závěrečné kapitole této práce.

Pohled Němcové na smrt byl jistě ovlivněn i jejím vlastním životem, který v určitých chvílích nebyl jednoduchý. Z její korespondence je zřejmé, že ona sama se smrti nebála a brala ji jako součást života. Podle toho také funguje toto téma v jejím díle. Přítomnost smrti je zde velice důležitá, patří tam stejně jako narození, bez ní by život nebyl v rovnováze. Čtenáři ji proto předkládá jako lidskou, naprosto přirozenou věc, jako něco, čeho se on nemusí bát, protože nic není věčné. Svým spisovatelským umem dokázala zmírnit její hrůzu a nenávratnost. „*Vždyť umřít nemůžeme!*“²⁶² Právě tato věta z dopisu Boženy Němcové, jenž byl adresován Antonii Bohuslavě Čelakovské v listopadu roku 1846, nabyla po spisovatelčině skonu veškeré platnosti. Díky svým dílům a výjimečné osobnosti se totiž stala nesmrtelnou.

²⁶² Němcová, Božena. *Listy I*, str. 40.

5 SEZNAM LITERATURY

Assmann, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. 1. vydání. Praha: Vyšehrad, 2003. 96 s. ISBN 80-7021-514-3

Ariès, Philippe. *Dějiny smrti. Díl I. Doba ležících*. 1. vydání. Praha: Argo, 2000. 358 s. ISBN 80-7203-286-0

Ariès, Philippe. *Dějiny smrti. Díl II. Zdivočelá smrt*. 1. vydání. Praha: Argo, 2000. 410 s. ISBN 80-7203-293-3

Havránek, Bohuslav. *Jazyk Boženy Němcové - Slovo a slovesnost*. Ročník XXV. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1964, s. 1-11.

Kisvetrová, Helena. Kutnohorská, Jana. *Umírání a smrt v historickém vývoji*. Univerzita Palackého v Olomouci. Kontakt. Ročník 2, 2010. str. 212-219. ISSN 1212-4117

Le Goff, Jacques. *Kultura středověké Evropy*. 2. vydání. Praha: Vyšehrad, 2005. 702 s. ISBN 80-7021-808-8

Mukařovský, Jan. *Kapitoly z české poetiky. Díl II. K vývoji české poesie a prózy*. 2. vydání. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1948. 446 s.

Němcová, Božena. *Babička. Obrazy venkovského života*. 2. vydání. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1957. 276 s.

Němcová, Božena. *Chudí lidé. Výbor z díla - svazek 2*. 1. vydání. Praha: Československý spisovatel, 1974. 553 s. ISBN 22-028-74

Němcová, Božena. *Karla a jiné povídky*. Ilustroval Karel Müller. 1. vydání. Praha: Albatros, 1974. 285 s. ISBN 13-804-74

Němcová, Božena. *Listy I*. Verze 1.1 z 30. 8. 2012. 217 s. (PDF). Vychází z díla: Němcová, Božena. *Listy [Díl] I*. K vydání připravil Miloslav Novotný za odb. jaz. spolupráce Bohuslava Havránka. 1. vydání. Praha: Československý spisovatel, 1951. 292 s. Knihovna Klasiků; Božena Němcová: Spisy, sv. 12. Dostupný z WWW: http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/34/99/42/listy_I.pdf.

Němcová, Božena. *Listy II*. Verze 1.1 z 30. 8. 2012. 285 s. (PDF). Vychází z díla: Němcová, Božena. *Listy. [Díl] 2*. K vydání připravil Miloslav Novotný za odb. jaz.

spolupráce Bohuslava Havránka. 1. vydání. Praha: Československý spisovatel, 1952. 329 s. Knihovna klasiků; Božena Němcová: spisy, sv. 13. Dostupný z WWW: http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/34/99/41/listy_II.pdf.

Němcová, Božena. *Povídky I*. Verze 1.1 z 30. 8. 2012. 158 s. (PDF). Vychází z díla: Němcová, Božena. *Pan učitel a jiné povídky*. Redigoval prof. František Sekanina; ilustroval a vazbu navrhl Josef Vodrážka. Praha: L. Mazáč, 1940. 231 s. Dostupný z WWW: http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/34/76/49/povidky_I.pdf.

Němcová, Božena. *Rozárka - Umělecké snahy*. Svazek XV. Ilustroval K. Adámek. 2. vydání. Praha: Nakladatelství B. Kočího, 1920. 32 s.

Ohler, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku*. 1. vydání. Jinočany: H&H, 2001. 412 s. ISBN 80-86022-69-2

Ondračka, Lubomír. Kropáček, Luboš. Halík, Tomáš. Lyčka, Milan. Zemánek, Marek. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. 1. vydání. Praha: Cesta domů, 2010. 118 s. ISBN 978-80-904516-3-6

Otruba, Mojmir. *Božena Němcová: studie s ukázkami z díla B. Němcové a s dokumentační obrazovou přílohou*. 1. vydání. Praha: Svobodné slovo, 1962. 272 s. ISBN 32-018-62

Rzounek, Vítězslav. *Božena Němcová v obrazech a v dokumentech*. Předmluvu napsal František Nečásek. Praha: Orbis, 1951. 180 s.

Šalda, František Xaver. *Duše a dílo. Podobizny a medailony*. 5. vydání. Praha: Melantrich, 1947. 242 s.

Tille, Václav. Novotný, Miloslav. *Božena Němcová*. 6. vydání. Praha: Družstevní práce, 1940. 392 s.

Viktora, Viktor. *Neplačme, přejme jí nebe - Skon v díle Boženy Němcové*. Muzeum Boženy Němcové v České Skalici 7. - 8. září 2005 – Konference Božena Němcová. Život, dílo, doba. s. 245-247.

INTERNETOVÉ ZDROJE:

Božena Němcová on-line. Městská knihovna v Praze, říjen 2009:

<http://www.mlp.cz/cz/projekty/on-line-projekty/bozena-nemcova/>

6 RESUMÉ

Tato diplomová práce na téma *Skon v díle Boženy Němcové* se zaměřuje na to, jak autorka vyjadřuje téma smrti ve svých dílech a jakými prostředky dosahuje přirozeného zařazení tohoto tragického tématu do své tvorby. V samém počátku práce je uvedeno, jak byla smrt vnímána v různých dobách a náboženstvích, dále už je věnována pouze pohledu Boženy Němcové. Jsou zde představeny podoby a okolnosti smrtí jednotlivých postav, popisy fyzických a duševních stavů umírajících a reakce pozůstalých. Zmíněny jsou motivy, které spisovatelka velmi často využívá právě ve spojitosti se smrtí. Rozebráno je zde také stylistické vyjadřování spisovatelky. Vše je doloženo ukázkami z děl *Babička*, *Pohorská vesnice*, *V zámku a v podzámčí*, *Pan učitel*, *Sestry*, *Karla*, *Chudí lidé*, *Chyže pod horami*, *Rozárka a Divá Bára*, *Dobry člověk*, *Obrázek vesnický* atd.

KLÍČOVÁ SLOVA:

Božena Němcová, *Babička*, smrt, skon, hřbitov, pohřeb, rakev, umírající, pozůstalý

7 ABSTRACT

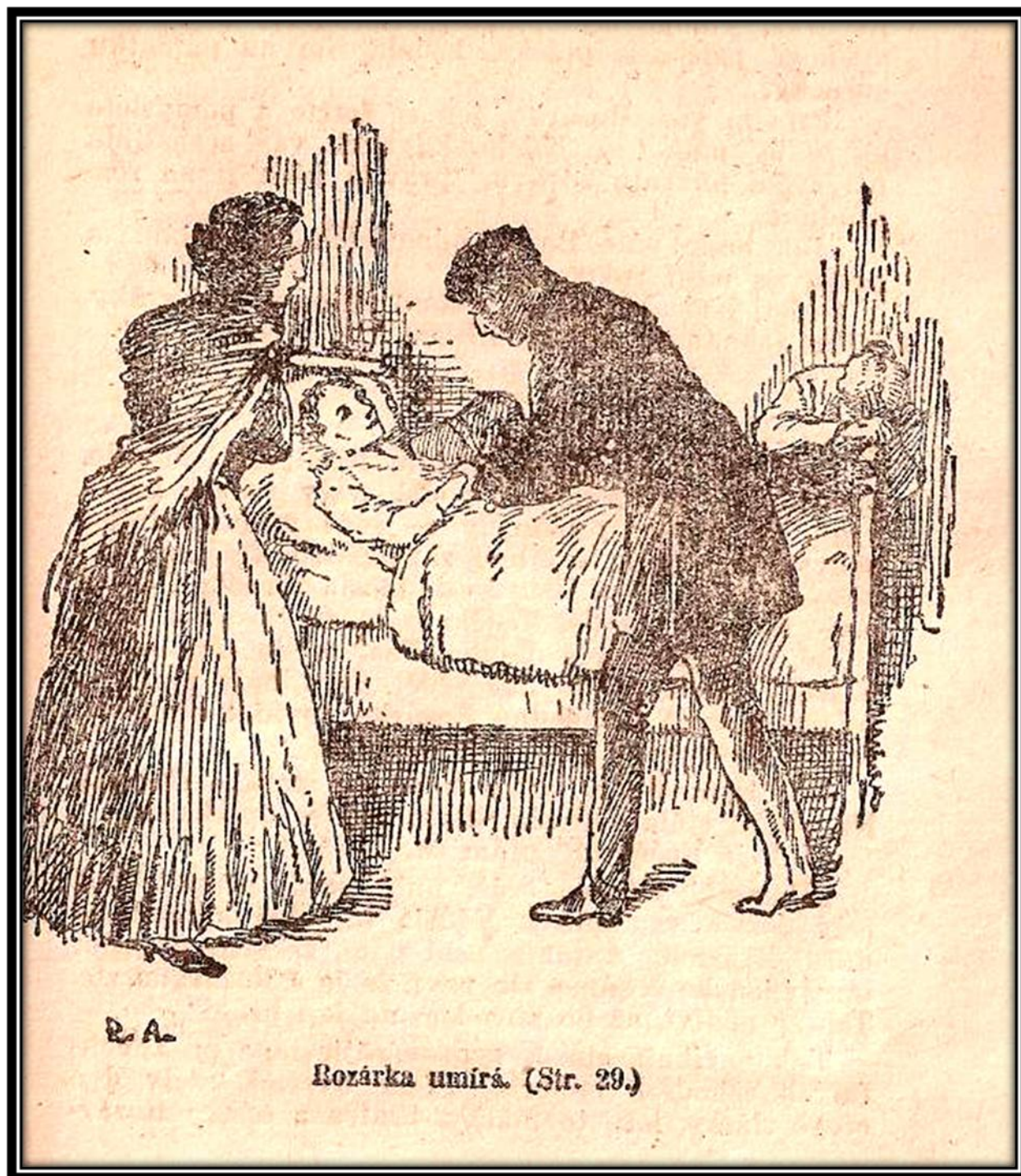
This thesis, which deals with the topic of *Death in the work by Božena Němcová*, focuses on the way the author expresses the topic of death in her work and which means she uses to reach a natural inclusion of this tragic topic in her work. At the beginning of the thesis it is set how death was perceived in different periods of time and religions, later it is discussed just from the point of view of Božena Němcová. There are introduced forms and circumstances of death of individual figures, the description of physical and mental state of the dying people and reaction of the bereaved family. There are mentioned motives which the novelist often uses in connection with death. There is also analysed the author's way of stylistic expressing. Everything is illustrated with examples from the works *Babička*, *Pohorská vesnice*, *V zámku a v podzámčí*, *Pan učitel*, *Sestry*, *Karla*, *Chudí lidé*, *Chyže pod horami*, *Rozárka a Divá Bára*, *Dobry člověk*, *Obrázek vesnický* etc.

KEYWORDS:

Božena Němcová, death, decease, cemetery, funeral, coffin, dying person, bereaved person

8 PŘÍLOHY

Příloha č. 1: CD – diplomová práce v elektronické podobě

Příloha č. 2: Umírající Rozárka. Ilustrace K. Adámka. Rozárka, 1920.

dváme všem přátelům a známým žalostnou vědomost, že Bůh všemohoucí na věčnost povolati ráčil milou choť a matku naši

Boženu Němcovou.

Zaopatřena svátostmi unírajících po trapné a dlouhé chorobě zesnula v Pánu dne 21. Ledna 1862 o šesté hodině ranní, majíc 42 léta věku svého.

Pochována bude na Vyšehradě v Pátek dne 24. Ledna.

Průvod půjde o 3¼ hod. po poledni z domu „u tří lip“ na Příkopech.

Zádušní mise svatě budou ve farním chrámu Páně u sv. Jindřicha v Sobotu dne 25. Ledna o 10 hodinách dopoledne.

K obřadům svatým všechny přátele uctivě zveme.

V Praze dne 22. Ledna 1862.

Josef Němec, manžel.
Karel,
Jaroslav, děti.
Bohdanka,

Příloha č. 3: Úmrtí oznámení B. Němcové. Rzounek, Vítězslav. Božena Němcová v obrazech a v dokumentech, 1951.

Příloha č. 4: Hrob B. Němcové na Vyšehradě. Rzounek, Vítězslav. Božena Němcová v obrazech a v dokumentech, 1951.

Příloha č. 5: Poslední fotografie B. Němcové. Rzounek, Vítězslav. Božena Němcová v obrazech a v dokumentech, 1951.